

म. प्र. सं. ठाणे

विषय निबंध

सं. क्र. २८

REFBK-0019156

मराठी मासिक-पुरस्कार.

माधव श्रीहरि अणे,

बी. ए. बी. एल. बरीख, बबलमाळ.

REFBK-0019156

श्रुतिवेध, मुद्रा-मंदिर.

१९९९

मराठी वाङ्मयाचा जयजयकार.

मध्यांची मासिक पुस्तके, त्यांचे स्वरूप

व सुधारणेच्या दिशा.

महाराष्ट्र वाङ्मयाच्या भक्तांना जर त्या वाङ्मयाचा योग्य विस्तार व्हावा अशी इच्छा असेल तर त्यांनी वरील प्रथाचा सूक्ष्मरीतिने व सांगोपांग विचार करणे अवश्य आहे. मासिक पुस्तकांची सुस्थिती ही वाङ्मयाचे योग्य अभ्युदयास किती अवश्यक आहे हे, वाङ्मय व त्याचे कार्य काय आहे व मासिक पुस्तकांचे कार्य काय आहे याचा विचार केला असता सहज लक्षांत येईल.

मराठी भाषेत वाङ्मय शब्द हा इंग्रजीतील Literature या शब्दाचा पर्यायशब्द म्हणून योजण्यांत येत आहे. साहित्य व वाङ्मय हे दोन्हीही शब्द एकाच अर्थात मराठी ग्रंथांतून वापरले जातात. 'वाङ्मय' शब्दाचा धात्वर्थ जर घेतला तर "वाचः विकारः", वाणीची जी विकृति ते वाङ्मय असा आहे. सुवर्ण ही प्रकृति व अलंकार ही त्याची विकृति आहे. मूल वस्तूला मनोहरत्व, रम्यत्व, किंवा चित्ताकर्षकत्व आणण्याकरिता त्याचे जे रूपांतर करण्यांत येते त्याला त्या वस्तूची विकृति म्हणण्याचा परिपाठ आहे. वाणीच्या ज्या स्वरूपांत वरील गुणांचे अस्तित्व दृष्टीस पडत नाही त्याला वाङ्मय ही संज्ञा देता येणार नाही.

जें जें कांहीं लिखित स्थितीत असेल त्याला 'वाङ्मय' हे नांव देता येणार नाही हे उघड आहे. अक्षराळा उत्तम वळण याचे म्हणून विद्यार्थ्याला बंडू नानानें काढून दिलेला 'श्रीमंत सकलगुणालंकरण' हा किताबाला

कोणी वाङ्मय म्हणण्याचे वाडस करीत नाही. त्याचप्रमाणे भाषेतील शब्दांच्या कोशालाही वाङ्मय अशी संज्ञा देता येणार नाही. कोश, व्याकरण, छंद इत्यादिकांची वाङ्मयाच्या अध्ययनास कितीही अवश्यकता असली तरी त्यांची वाङ्मयग्रंथांत गणना होत नाही. प्राचीन पंडित आपल्या शिष्यांस काव्याचा पाठ देण्यापूर्वी अमरकोश, धातु व नामरूपावली, समासचक्र इत्यादि कांहीं अवश्यक विषयांचे ज्ञान करून देत असत व या सर्व ग्रंथांस ते 'उपसाहित्य' असे म्हणत. 'उपसाहित्य' म्हटल्याशिवाय, काव्याचा पाठ घेण्याचा अधिकार विद्यार्थ्यास येत नाही असा त्यांचा सिद्धांत होता. अर्थात् वरील विषयांची गणना साहित्य किंवा वाङ्मयांत न करता साहित्याध्ययनोपयोगी विषय एवढीच त्यांची योग्यता समजण्यांत येते.

ज्याप्रमाणे व्याकरण, छंद, कोश वगैरे विषयांवरील ग्रंथांचा वाङ्मयांत समावेश होत नाही त्याचप्रमाणे ज्याला 'शास्त्र' अशी संज्ञा आहे अशा विषयांवरील ग्रंथही वाङ्मयांत येऊ शकत नाही. शास्त्र आणि कला (Scientific and technical) एतद्विषयक ग्रंथ कितीही उपयुक्त व अवश्यक असले तरी त्यांमुळे भाषेच्या वाङ्मयांची शुद्धि होत नाही किंवा न्यूनताही येत नाही. एखादे भाषेत शास्त्रीय ग्रंथाचा पूर्ण अभाव असूनही तींतील वाङ्मय हे अत्यंत श्रेष्ठप्रीतिचे

असुं शकेल, किंबहुना कोणत्याही प्रगल्भ भाषेचा इतिहास पाहिला असतां शास्त्रकर्ता निर्माण होण्यापूर्वीच एखादा प्रतिभासंपन्न कवी किंवा लेखक उदयास आल्याचें आपणांस दृष्टीस पडेल. वाल्मीकि, होमर, चॉसर किंवा याच्याही पूर्वील वृद्ध कवि उदयास येण्यापूर्वी संस्कृत, ग्रीक किंवा इंग्रजी या भाषेतून शास्त्रग्रंथांची रचना मुळीच झाली नव्हती. गंगायमुनेच्या तटाक्री किंवा सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत विविध सृष्टदेवताक सूक्तें उच्चरवानें म्हणणारे मंत्रद्रष्टे ऋषि झाल्यानंतर कित्येक शतकांनीं यज्ञयागादिकांचीं मीमांसा करणाऱ्या ब्रह्मवादींचा उदय झाला हें प्राचीन इतिहासवेत्त्यांस अवगत आहेच. ज्या भाषेत शास्त्रीय ग्रंथ व वाङ्मयांतील भेद लक्षांत घेतला जात नाही ती भाषा अप्रगल्भ स्थितींतच असते. सुवर्णाचे दागीने होतात व नाणें हीं होतें. परंतु नाण्यांचा उपयोग दागिन्यांकडे करण्याचा प्रचार अज्ञप्तमाजांतून सुरू असतोच. ज्या समाजांत सौंदर्याची कल्पना नाही, अंगावर कोणत्या तरी रूपांनें सोनें रूपें घालण्यांत यावें एवढीच कायती संपत्ति उपभोगण्याची होस मात्र आहे, असल्या समाजाला उन्नतीच्या शिडीवरील पुष्कळच पायऱ्या चढावयाच्या राहिल्या आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. नाण्याचा उपयोग निराळा आणि अलंकाराचा उपयोग निराळा हा तारतम्य भाव उत्पन्न व्हावयास पुष्कळच बाबतींत समाजाची सुधारणा व्हावी लागते. समाजाचा व्याप अनेक दिशांना वाढावा लागतो. त्याचप्रमाणें शास्त्रीय व कलाविषयक ग्रंथ आणि केवळ वाङ्मयात्मक ग्रंथ यांचें पृथक्करण फक्त प्रगल्भ व अभियुक्त भाषांतूनच करण्यांत येतें. इतर भाषांतून या दोन्ही तऱ्हेच्या ग्रंथांचा वाङ्मयांतच समावेश

करतात. व भाषेतील वाङ्मयाचा विचार करतांना शास्त्रीय वगैरे ग्रंथांचाही विचार करण्यांत येतो. इल्ली मराठी भाषा इतक्या प्रौढस्थितींत खचित येऊन पोहोचली आहे कीं तींतील लेखकांनीं वाङ्मय व शास्त्रीय किंवा धंदेविषयक ग्रंथरचना यांमधील भेद लक्षांत ठेवणें जरूर आहे.

वरील विवेचनावरून उपसाहित्यांत मोडणाऱ्या विषयावरील ग्रंथ, त्याचप्रमाणें शास्त्रीय आणि कलाविषयक ग्रंथ, यांहून वाङ्मय भिन्न आहे एवढी गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येईल. तथापि 'वाङ्मय' या संज्ञेखालीं येणाऱ्या ग्रंथरचनेचें स्वरूप काय याचा बोध होत नाही. 'पंचकाव्यव्युत्पत्ति' म्हणून ज्या संस्कृतज्ञाना प्राचीन पंडित लोक म्हणत असत आणि ज्यांचा 'रंडागीतानि काव्यानि' असा निर्दाव्यजंक निर्देश करीत ते संस्कृतज्ञ ज्या ग्रंथांचे परिशीलनांत आपलें आयुष्य घालीत त्यांना वाङ्मयात्मक ग्रंथ म्हणतां येईल. परंतु वरील विधानानें वाङ्मयाच्या स्वरूपाचें निदर्शन न होतां 'वाङ्मय' नांवाखालीं मोडणाऱ्या पुस्तकसंग्रहाकडे अंगुलिनिर्देश करणें मात्र होईल. वाङ्मयाचा व्याख्या करण्याचें काम कितीही कठीण असलें तरी तीं करणें अवश्यक आहे. ज्या ग्रंथांच्या परिशीलनांनें मनुष्याचें मन सुसंस्कृत होतें, वृत्ति उदात्त बनते आणि शील नीतियुक्त होतें त्या सर्व ग्रंथांना वाङ्मय असें म्हणतां येईल.

मोठें यांनीं वाङ्मयाची एके ठिकाणीं व्याख्या केली आहे- ही व्याख्या थोडीशी लांब आहे तथापि वाङ्मयाची इतकी उत्तम रितीनें व्याख्या केलेली दुसऱ्या कोठेंही माझे पाहण्यांत आली नसल्यामुळें मी ती जशीच्या तशीच खालीं उतरून घेतों.—

“ Literature consists of all the books and they are not so many where moral truth and human passion are touched with a certain largeness, sanity and attraction of form. My notion of a literary student is one, who through books, explores strange voyages of man's moral reason, the impulses of the human heart, the chances and changes that have overtaken human ideals of virtue and happiness of conduct, and manners and the shifting fortunes of great conceptions of truth and virtue. Poets, dramatists, humanists, satirists, masters of fictions, the great preachers, the character writers, the maxim writers, the great political orators—they are all literature in so far as they teach us to know man and know human nature. This is what makes literature, rightly sifted and rightly selected and rightly studied, not the more elegant trifling that it is so often and so erroneously supposed to be, but a proper instrument for a systematic training of the imagination and sympathies and of a genial and varied moral sensibility.

(On the study of literature)

“ ज्या ग्रंथामुळे नैतिक सत्य व मानवी मनोविकार यांना एक प्रकारचे विशदत्व, विचारबद्धता आणि सौंदर्य प्राप्त होतं असल्या ग्रंथांचा—असल्या ग्रंथांची संख्या केव्हाही फार

मोठी नसते.—अंतर्भाव वाडमयांत होतो. ग्रंथांच्या दृढ परिशालनाने मनुष्यमात्राची सदसद्बोधक बुद्धि व मानवी अंतःकरणांत उठणाऱ्या मनोवृत्ति यानीं केलेल्या पर्यटनांचा ज्यास शोध लाविता येतो, सद्गुण आणि सुख, शील आणि चार्छरीती, यांच्या कल्पनांत देवी आपत्तीमुळे अगर मानवी कृती-मुळे झालेल्या निरनिराळ्या स्थित्यंतरांचा ज्याला तपास करिता येतो, त्याचप्रमाणे सत्य व सच्छील यांच्या ध्येयांत वारंवार घडलेल्या क्रांतीचा ज्याला माग काढिता येतो अशा विद्वानांलाच मी खरा विद्याव्यासंगी अथवा वाडमयव्यासंगी समजतो. कवि, नाटककार, विनोदी लेखक, उपहासपटु ग्रंथकार, कादंबरीकार, श्रेष्ठ धर्मोपदेशक, चरित्रकार, सुभाषितकार, राजकारणनिपुण वक्ते हे सर्व वाडमयनिर्माते होत. कारण यांच्या कृतीमुळे मनुष्य व मानवी स्वभाव यांची यथार्थ कल्पना लोकांना उत्पन्न होत असते. योग्य रीतीने छाननी, निवड आणि अभ्यास केल्यास वाडमय हे केवळ क्षणिक मौजेचे साधन म्हणून जे नेहमीं समजण्यांत येतं, परंतु जी समजूत अत्यंत जुकीची आहे-असा क्षणिक, करमणुकीचा प्रकार न होता ते एक कल्पनाशक्ति, सहानुभूति, प्रेमळपणा व विविध नैतिक संवेदनांचा व्यवस्थित विकास करण्याचें प्रबळ साधन आहे असे समजण्यांत येतं याचें बीज तरी हेच होय. ”

[वाडमयाचा अभ्यास—लॉर्ड मोर्ल]

एडविन अर्नोल्ड या आंग्ल वाडमयाच्या इतिहासकाराने जी व्याख्या केडी ती अशी:—

“ What remains after these deductions is literature in the strict or narrower sense; that is the assemblage of those works which are neither add-

ressed to particular classes, nor merely signs of things, but which treating of subjects that interest man as man and using words as the vehicles and exponents of thoughts, appeal to the general human intellect and to the common human heart.

“ वरील तऱ्हेच लेख वजा केल्यावर जें शिल्पक राहतें त्यालाच वाङ्मय ही संज्ञा, संकुचित अर्थानें कां ह्मणाना, अन्वर्थक होईल. जे ग्रंथ कोणत्याही विशिष्ट वर्गाला उद्देशून किहिले नसून किंवा ज्यांतून शब्दयोजना

वस्तुमात्रांचा संकेत दाखविण्याकरितां करण्यांत येत नसून मानवी सृष्टीची यथार्थ कल्पना मनुष्यमात्रास होईल असल्या विषयावरच ज्यांत उदापोह केला असतो, ज्यांतोळ शब्द ‘विचारांचे’ वाढक व निदर्शक असतात आणि सामान्य मानवी बुद्धि आणि मानवी अंतःकरण यांस चालन देण्याकरितां अगर हाळवून सोडण्याकरितां जे ग्रंथ लिहिले असतात अशा ग्रंथसमुदायास वाङ्मय म्हणतां येईल. ” — (एडविन अर्नोल्ड)

वरील व्याख्या नीट लक्षांत घेऊन जर वाङ्मयांत मोडणाऱ्या ग्रंथसंग्रहाचें वर्गीकरण केलें तर तें सामान्यतः खालीलप्रमाणें होईल.

वाङ्मय

गद्य

पद्य

नाटकें

(दृश्य)

काव्य

(श्राव्य)

१ वीररसात्मक

२ महाकाव्य

३ विनोदी

४ वर्णनात्मक

५ शोकरसात्मक

६ भक्तिरसात्मक वर्गरे.

कादंबरी,

विनोदी

व उपहासपर.

वक्तृत्व,

(यांतच वृत्तपत्रें वर्गरेंचा समावेश होतो).

इतिहास

चरित्र.

धर्मशास्त्र

तत्त्वज्ञान

व इतर सर्व

टीकात्मक व चिकित्सक ग्रंथ.

यावरून असें दिसून येतें कीं, सारस्वताच्या विस्तीर्ण प्रदेशांतील वाङ्मय हा एक सुंदर व सुपीक भाग आहे व या मर्यादित प्रदेशांत मासिक पुस्तकांचें कार्य कोणतें आहे हें आपण पाहिलें पाहिजे.

नियतकाळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या वाङ्मयाचें वृत्तपत्र व मासिकें असे दोन विभाग त्यांच्या प्रकाशनावधीवरून पाडतां येतात. प्रात्याहिकांपासून तों पाक्षिकांपर्यंत सर्वांची गणना वर्तमानपत्रांत होते व मासिक, त्रैमासिक, पष्मासिक यांची गणना मासिकांत होत असते.

परंतु हा भेद त्यांच्या बाह्यलक्षणावरूनच करण्यांत येतो. या पेक्षां कांहीं आंतरभेद या दोन तऱ्हांच्या प्रकाशनांत आहे किंवा नाही हे आपण पाहू.

वर्तमानपत्रें किंवा मासिकपुस्तकें या दोन्ही संस्था आपण विलायतेतूनच घेतल्या असल्या कारणानें तिकडच्या वर्तमानपत्रांत आणि मासिकांत काय भेद दृष्टीस पडतो हें पाहिल्यास सदरहू प्रश्नावर बराच प्रकाश पडण्याचा संभव आहे. विलायतेत वर्तमानपत्रांचें कार्य अगदीं आरंभीं केवळ बातम्या पुरविण्याचेंच असे. पुढें प्रसिद्ध केलेल्या बातम्यांवर थोड्याफार टीका लिहिण्याचा प्रघात सुरू झाला. त्यानंतर राजकारणांत पडणाऱ्या व्यक्तींचें लक्ष वर्तमानपत्राच्या वाढत्या लोकप्रियतेकडे गेलें तेव्हांपासून प्रचलित राजकीयविषयांची चर्चा करण्याकरितां अग्रलेख लिहिण्याचा संप्रदाय सुरू झाला. आंत प्रसिद्ध होणाऱ्या बातम्या व अग्रलेखांतील संबंध विलायतेतलें प्रमुख पत्रांतून स्पष्ट दृष्टीस पडतो व हिंदुस्थानातील जीं थोडी-बहुत वर्तमानपत्रें इंग्लंडातील प्रमुख वर्तमानपत्रांचे वळणार चाललेली आहेत त्यांच्यांतही तोच प्रकार नजरेस येतो. तात्पर्य वर्तमानपत्रांची संस्था ही वाढमयाला पोषक होईल अशा रीतीने चालविण्यांत येत नाही. प्रसंगप्राप्त प्रश्नांवर तात्काळिक लोकमत बनवून एखाद्या विशेष कार्याला जनतेला एकदम प्रवृत्त करणें हा वर्तमानपत्रांचा मुख्य उद्देश आहे. आणि म्हणूनच वर्तमानपत्रें ही एक प्रचंडशक्ति आहे असें सुधारलेल्या देशांत लोक समजतात. विलायतेत राजा व दोन पार्लमेंटचीं गुंहे या त्रयीच्या बरोबरीच वर्तमानपत्रकाराचा धंदा समजला जातो. राजकारणांत या त्रयीइतकाच वर्तमानपत्रांचा अधि-

कार आहे. आणि एखाद्या विषयावर वर्तमानपत्रांतून चर्चा सुरू झाली म्हणजे मोठमोठ्या मुत्सद्यांनाही आपल्या मौनाचा त्याग करून लोकप्रतिनिधीपुढें आपल्या कृतीचें समर्थन करण्याकरितां येणें कसें भाग पडतें त्याचा अनुभव वर्तमानपत्राचे वाचकांस वारंवार येत असतो. विलायतेत वर्तमानपत्रांचा कांहीं विलक्षण दरारा आहे. त्यांची जरब मोठमोठ्या मुत्सद्यांनाही वाटत असते. परंतु ही सर्व छाप, हें सर्व वजन, व हा सर्व अधिकार मुत्सद्यांच्या कृत्यांवर डोक्यांत तेल घालून पाहण्याची व प्रसंग विशेषीं निर्भोड टीका करण्याची त्याचप्रमाणें लोकमताचा ओघ एकदम मंत्रिमंडळावर सोडण्याची शक्ती त्यांच्यांत आहे. म्हणूनच त्यांना प्राप्त झाला आहे.

राजकारणांत वर्तमानपत्रांचा जो हा विलक्षण उपयोग होतो व पूर्वपरंपरेमुळें अशा तऱ्हेने वर्तमानपत्रांकडे पाहण्याची इंग्रज सरकार जी संवय आहे त्याचा विचार केला अ वर्तमान पत्रांतील लेखक वर्गीनें वाङ्मया करण्याचे बुद्धिनें आपली लेखणी वित्त प्रचलित राजकीय, औद्योगिक वगैरे प्रश्नांसंबंधी सरकारचें धोरण आहे, त्याचप्रमाणें राष्ट्रीयसमस्यां ठरविलेल्या राजकीय ध्येयाचे कार्य रनें व लोकांनीं काय केले हें व स्वयंप्राप्त विषयांच्या अनुवा अधिक श्रेयस्कर आत्मध्वं धंदा हा जवळ जवळ स्थे- तडजोड करणाऱ्यांनं हे व वरील टीका हें वर्तमान पत्रांचा जीवन त्या होतात. म्हणजे वर्तमानपत्रांची भर वर्तमानपत्रांच्या अशी फा

स्तककारा-
आणि कवि

मनोवृत्तीना झपाट्याने आंदोलन देणाऱ्या लेखांतून क्वचित् प्रसंगी वाङ्मयांतील अत्यंत सुंदर सुभाषितांनाही मागे टाकण्यासारखे बरे येतील. परंतु वाङ्मयसेवा हा त्यांचा व्यवसाय नव्हे. लोकमत तयार करणे व ते कार्यकारी करणे हे त्यांचे प्रधान कर्तव्य आहे.

परंतु मासिकांची स्थिति याद्वून फार भिन्न आहे. कोणत्याही देशांत एखाद्या विशिष्ट कालाच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करावयाला लागले म्हणजे एक प्रकारचे विचारसाम्य सर्व ग्रंथकारांतून असल्याचे आपल्या दृष्टीस पडते. तो ग्रंथकार कवि असो, कादंबरीकार असो, तत्त्ववेत्ता असो, निबंधकार असो, किंवा उपाहासत्मक अथवा विनोदी लेखक असो त्या सर्वांच्या ग्रंथरचनेत काही विशेष विचारांची छाप बसली आहे असे सहज आढळून येते. देशांत विविध कारणांमुळे होणाऱ्या घडामोडींचा परिणाम ग्रंथकारांवर होत असतो. आणि ग्रंथकारांच्या विचारांला त्या घडामोडींमुळे एक विशिष्ट परिणामकारक छाप लागत असते. राष्ट्रीय परिस्थिति व तत्तज्ज्ञात तदनुषंगिक महत्वाकांक्षा यांचे प्रतिबिंब ग्रंथकारांच्या पारदर्शक कृतीत उमटलेले असते. इंग्लंडमधील १८

वर्षाच्या उत्तरार्धात प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयाचे सूक्ष्म निरीक्षण करणार्या सहज दृष्टीस पडेल की उपयुक्ततावादाचा (utilitarianism) चा पगडा त्या वाङ्मयावर बसलेला आहे. मित्र, बंधू, स्नेह या तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ, अर्थशास्त्रावरील व्यासंगी लेखकांचे लेख, टेनिसन्सारख्या राजकीय कालावधीतील एकंदर विचारांचा ओघ, सामाजिक कादंबऱ्यांची एकाएकी झालेली वाढ या सर्वांचे एकच स्पष्टीकरण आहे. उपयुक्ततावाद हा, त्या कालांत मुत्सद्दी, कवी, तत्त्व-

वेत्ते, कादंबरीकार, लेखक हे सर्व, लोकप्रिय करण्याच्या प्रयत्नांत गुंतलेले आहेत असे आपण पाहतो. हे चमत्कारिक विचारसाम्य सर्वश्रेष्ठ पण परस्पराद्वून भिन्न विषयांतील लेखकांत कां दृष्टीस पडते याचा विचार केला असता मासिक पुस्तकांचे वाङ्मयाभिवृद्धीस कसे साह्य होतं, हे आपोआप कळण्यासारखे आहे. परिस्थितीचा योग्य अभ्यास करण्याची ज्यांचे भेदूत शक्ति आहे व तातूंत उन्नतीचा मार्ग कोणता हे ठराविण्याची ईश्वर बुद्धि ज्यांनी अभ्यासाने विकसित केली आहे असेल विचारी लोक आपले विचार व ग्रंथ प्रथमतः मासिक पुस्तकांतून त्रोटक रूपाने मांडण्यास आरंभ करतात. विषयावृत्तीतील मासिकांतील लेख कोणत्या ही विषयांचा सांगोपांग विचार करण्याकरिता लिहिलेले नसतात व त्यांत तसा उदाहरण केल्याचे क्वचित्च दृष्टीस पडते, परंतु ते सूचक असतात, ते देशाला विचाराची व कर्तव्याची दिशा दाखविणारे असतात. लोकांच्या महत्वाकांक्षेच्या नोंका कोणत्या दिशेने होकावयाला पाहिजे हे दाखविण्याकरिता मासिक पुस्तकांतील लेख म्हणजे जणु काय होकार्यत्रय होत असे म्हटल्यास हरकत नाही. जुन्या व नव्या वाङ्मयाचे परीक्षण याच उद्देशाने मासिक पुस्तकांतून करण्यांत येते. मासिक पुस्तकार हे राष्ट्रीयरीत्याची परीक्षा करणारे व त्याला पथ सांगणारे धनवंतरी होत. वाङ्मयाकरितां इतस्ततः पडलेल्या अनेकविध सामुग्रीतून कोणती मूर्ति निर्माण करणे प्रस्तुत कालाला योग्य आहे हे सांगणारे मार्मिक शिल्पचिकित्सक मासिक पुस्तकारच आहेत. एकदां त्यांनी आपल्या लेखणींतून प्रेरणा करावयाला आरंभ केला म्हणजे सर्व लेखकवर्ग त्यांचे कल्पनांचे पाठी-

ण-
स्तिक
काय
संस्थेने
सरक

माणें लागतो. ती कल्पना राष्ट्राचे पंचनी पडण्याकरितां निरनिराळ्या ग्रंथरूपी पक्वान्नाचे मिषानें लेखकवर्ग समाजापुढें ठेवीत असतो व समाजांतील त्या रुचकर पक्वान्नाचे स्वादिष्ट सेवनावरोबर हे नूतन विचारही आपल्या पंचनीं पाडीत असतो. कोणतें नाटक करावयाचें हें एकदां सूत्रधारानें ठरवून टाकल्यावर ज्याप्रमाणें कंपनींतील नटवर्ग आपापली भूमिका घेऊन तें नाटक प्रेक्षणीय व रम्य करण्याचा प्रयत्न करीत असतो तद्वतच लेखकवर्गाची स्थिति होते. मासिक पुस्तककार हे वाङ्मयरूपी नाटकांत भिन्नभिन्न भूमिका घेणाऱ्या लेखक वर्गाचे सूत्रधार आहेत असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. हा जो स्वर लावील व जो ताल धरील त्या स्वरांत आणि त्या तालांतच सर्व लेखक वर्ग गाऊं लागतो व नाचूं लागतो. मासिक पुस्तककार युद्धास उद्युक्त असलेल्या अफाट सैन्याचे सेनापति आहेत, त्यांनीं एकदां युद्धभूमीचा नकाशा ठरविला कीं, बाकीचे योद्धे आपापल्या स्थानीं उभे राहून अतुल पराक्रम गाजवूं लागतात. मासिक पुस्तककारांच्या अधिकाराचें हें वर्णन पुष्कळांना अतिशयोक्तीचें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु इंग्लंडांतील मासिक पुस्तकें व चण्याचा ज्याना बराच नाइ असेल त्यास वरील विधानाची सत्यता पटल्याशिवाय राहणार नाहीं. नामांकित मासिक पुस्तकांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या सूत्रात्मक लेखांवर वाङ्मयांतील प्रौढ ग्रंथकार निरनिराळ्या दिशेनें माध्यें लिहित आहेत. असाच अनुभव त्यांना येईल गेल्या शतकापासून युरोपांत जी विचारक्रांति होत आहे तिचे प्रेरणात्मक लेख प्रथम मासिक पुस्तकांतूनच येऊन गेले व त्यानंतर त्या त्या विषयांवर सर्वांगसंपूर्ण विचार करणारे भारदस्त ग्रंथ अस्तित्वांत

आले. प्रत्येक प्रसिद्ध मासिक पुस्तकाचें कांहींतरी एक ठराव धोरण असे व त्या दिशेनेच तें मासिक चालविण्यांत येत असतें. वाङ्मयाच्या सागरास जाऊन मिळणाऱ्या ग्रंथगंगेचें उगमस्थान मासिकांतील लेखांच्या कैलासांतच शोधावें लागतें. मासिक पुस्तककारांनीं ही जवाबदारी ओळखली नसली तर निवळ करमणुकीपलीकडे त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. केवळ करमणूक हा वाङ्मयाचा उद्देश नाहीं हे मासिक पुस्तककारांनीं नीट लक्षांत ठेवले पाहिजे. प्रसिद्ध आंग्ल ग्रंथकार कार्लाइल यांनीं वाङ्मयाचे उद्देशासंबंधानें एके ठिकाणीं जे उद्गार काढले आहेत ते फार चिंतनीय आहेत—

But after all, in the loud-ist blaring and trumpeting of popularity it is ever to be borne in mind, as a truth remaining true for ever, that literature has other aims than that of harmlessly amusing indolent languid men. Or if Literature have them not, then literature is a very poor affair; and something else must have them and must accomplish them with thanks or without thanks; the thankful or thankless will not long world other wise !

वरील विवेचनावरून ग्रंथपरीक्षा आणि दिग्दर्शन या ध्येयानेंच वाङ्मयाची फार मोठी सेवा मासिक पुस्तककारांकडून होत असतें व हें ध्येय डोळ्यांपुढें ठेवल्याशिवाय मासिक पुस्तकांची वाङ्मयांत प्रतिष्ठा होणें शक्य नाहीं हें लक्षांत येईल.

वाङ्मयाची रूपरेषा मासिक पुस्तककारांकडून काढली जाते व ग्रंथकार आणि कवि

हे त्यानंतर त्या चित्रांच्या भिन्न भिन्न अव-
यवांस योग्य उठाव आणण्याच्या आणि नि-
रनिराळे रंग भरण्याचा प्रयत्न करतात.
वाडमयाचा प्रदेश सुपीक खरा परंतु मासिक
पुस्तककारांनी जर हंगामशीर नांगरणी केली
नाहीं आणि ऋतुमानाळा योग्य बी पेरलें नाहीं
तर या सुपीक प्रदेशांत वाडमयाचें चित्रवि-
चित्र फुलपुष्पांनीं आनंदविणारें रम्य उद्यान
दृष्टीस पडण्याऐवजीं कांटेरी झुडुपे आणि
कुंदा व गवत यांचीं डांगें मात्र चाललेलीं
दिसतील. सरस्वतीच्या यात्रेंत मासिक पुस्तक-
कार हे वाटाडे होत. यांच्याकडे रस्ते दाख-
विण्याचें व साफ ठेवण्याचें काम आहे व
यांच्यामार्गेच सरस्वती आपल्या लवाजम्या-
निशीं हळू हळू मार्ग कमीत असते. हे
नेतां त्या दिशेनें ती गमन करते. वाडमय
देवीच्या अत्यंत विश्वासु परिचारकाचें काम
मासिक पुस्तककारांकडे आलें आहे.

कोणत्याही भाषेतील मासिक पुस्तक हातांत
घेतलें असतां आज ती भाषा बोलणाऱ्याच्या
लोकांत कोणत्या विचारांचें प्राबल्य आहे हें
सहज लक्षांत येतें. त्याचप्रमाणें संस्कृतीच्या
किती पायऱ्या त्या लोकांनां अजून चढाव-
याच्या आहेत आणि किती चढून झाल्या
आहेत याची कल्पना येते. मासिक पुस्तकें
झणजे राष्ट्रांतील विचार आणि विकार यांचें
मापन करणारी यंत्रेच आहेत. ज्याप्रमाणें सर-
कार निरनिराळ्या खात्याचे रिपोर्ट नियमितका-
लीं प्रसिद्ध करिते असते तशाच प्रकारची
वाडमयाची सेवा कांहीं अंशीं मासिक पुस्तक
कारांकडून होत असते. विलायतेंत मासिक
पुस्तककारांना Review ही संज्ञा देण्यांत येते
त्याचें कारण तरी हेंच आहे. एकंदर राष्ट्रीय
परिस्थितीची समालोचना मासिक पुस्तकांतून
करण्यांत येत असते इतकेंच नव्हेतर सम.

कालीन इतर देशांतील मासिकांतून प्रसिद्ध
झालेल्या लेखांचा सारांशदेखील देण्याचा
प्रघात विलायतेंतील नामांकित रिव्यूमधून
आढळण्यांत येतो. जगांतील विचारांचा आध
क्रोणत्या दिशेनें वाढत आहे हें पाहण्याकरितां व
स्वदेशांतील विचारांचा प्रसंगानुरूप वळण
देण्याकरितां या व्यवस्थेचा किती उपयोग
होतो हें सांगावयास नकोच.

अर्थात् मासिक पुस्तकें स्वकालीन स्थि-
तीचें आदर्श असलीं पाहिजेत इतकेंच नव्हेतर
त्यातील लेख सूचक suggestive आणि
विवेचक critical अशा तऱ्हेचे पाहिजेत.
वाडमयावर ज्यांचा कायमचा परिणाम
होतो अशीं मासिकें वरीलप्रमाणें असतात.
एतव्यातिरिक्त मासिकांचे पुष्कळच प्रकार
करतां येतात. निव्वळ मुलींकरितां, निव्वळ
खेळाडूंकरीतां, निव्वळ गप्पीदासांकरितां, केवळ
उडाणटप्पूंकरीतां, आणि अशाच तऱ्हेनें वर्गी-
करण करित गेलें म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीकरितां
एक मासिक पुस्तक काढावयाला लागलें तरी
वर्गीकरण संपणार नाहीं अशी माझी समजूत
आहे. परंतु वाडमयाच्या सेवेकरितां जीं
मासिकें निघतात त्यांच्याविषयीं विचार
कर्तव्य असतां यांची उपेक्षा केल्यास कांहीं
हरकत नाहीं. मराठी मासिकांकडे पाहिलें
असतां सामान्यतः त्याचे सात प्रकार करतां
येण्यासारखे आहेतः—

प्रकार.

१ धार्मिक २ संग्राहक ३ मनोरंजक
४ चिकित्सक (विवेचक) ५ शास्त्रीय व
विशिश्टकला आणि धंदेविषयक ६ महिलावर्ग-
करितां ७ मुलांकरितां.

या प्रत्येक प्रकारांत एखाददुसरे तरी
मासिक पुस्तक असें आहे कीं ज्याच्या क-
डून त्या त्या दिशेनें बरीच कामगिरी झाली
आहे.

१ ला प्रकार

धार्मिक मासिकें

१ धार्मिक मासिकांतून विशेषतः प्राचीन संस्कृत धार्मिक ग्रंथांचें भाषांतर हस्या हप्त्या-नें प्रसिद्ध होत असते. वे. शा० संपन्न काशी-नाथशास्त्री लेळे यांनीं चालविलेल्या 'आर्य-धर्मरहस्य' मासिकांनं या संबधानें फार मोठी कामगिरी बजावली आहे. 'धर्म' मासिकांतून त्यांनीं लिहिलेले लेख जरी पुष्कळदां एककल्ली असत तरी प्राचीन संस्कृतींत विचार करण्यासारखें पुष्कळ आहे एवढा विचार त्यांनीं तरुण मंडळीच्या मनांत उत्पन्न केला यांत कांहीं एक शंका नाही. प्रोफेसर भानू यांनीं काढलेली भगवद्गीता, हें या तऱ्हेच्या मासिकांतील दुसरें महत्वाचें मासिक पुस्तक होय. प्रो० भानूच्या भाषांतरांत अनेक दोष-स्थळां आहेत इतकेंच नव्हे तर कांहीं कांहीं ठिकाणीं अर्थविपर्यास देखील झाला आहे. तथापि अध्यात्मविशेषविषयी आस्था उत्पन्न करण्यांत या मासिकाचा ही चांगलाच उपयोग झाला एवढें प्रांजळपणें कबूल करणें भाग आहे. ही दोन्ही मासिकें हल्लीं बंद आहेत. परंतु याच धर्तीवर, उपनिषत्प्रकाश, वगैरे मासिकें अजून सुरू आहेत व प्राचीन गीर्वाणवाडमयाचा महाराष्ट्रस परिचय करून देण्याचें काम त्यांजकडून व्यवस्थित रीतीनें होत आहे. तथापि एवढी सूचना करणें जरूर आहे कीं वरील कार्य मासिकें प्रकाशनाचे द्वारानें करण्यापेक्षां एकदम एखाद्या ग्रंथाचें संबंध समूळ भाषांतर प्रसिद्ध करणें हेंच अधिक योग्य आहे. या मासिक पुस्तकांमुळे असल्या विषयांविषयी गोडी महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाली आहे हें चिपळूणकर

कंपनीनें काढलेल्या महाभारताचें भाषांतर, लेळेशास्त्र्यांनीं काढलेल्या वाल्मीकीय रामायणाचें भाषांतर, श्रीमद्भागवताचें मराठी भाषांतर, इत्यादि ग्रंथांच्या पुन्हां आठव्याकाढाव्या लागल्या यावरून दृष्टीस पडतें. वरील तऱ्हेचे संबंध ग्रंथ एकदम प्रकाशित करण्यास द्रव्यबळ आणि मनुष्यबळ पाहिजे तें नसल्यामुळे मासिकाच्या रूपानें त्या ग्रंथांचें खंडशः प्रकाशन करण्यांत येतें. परंतु केव्हांहीं झालें तरी एखादा ग्रंथ समग्र अवलोकनांत आल्या-शिवाय त्यांचा इष्ट असा परिणाम लोकांच्या विचारशक्तीवर फारसा होत नाही. किंवा देशांतील विचारी लोकांना त्या ग्रंथांचा उपयोग ही होऊं शकत नाही. लेळेशास्त्र्यांनीं शारीर-भाष्यासारखा ग्रंथ खंडशः मासिकांतून प्रसिद्ध न करतां एकदम तीन भागांत प्रसिद्ध केल्या मुळे अध्यात्मविशेषाचा सशास्त्र अभ्यास करणाऱ्या माणसांना फार मोठी सोय झाली आहे. तोच क्रम जर इतर प्राचीन ग्रंथप्रकाशनेच्छु स्वीकारतील तर त्यांचा हेतु लवकरच तडीस जाईल. याशिवाय महाराष्ट्रांतच काय परंतु सर्व भरतखंडांत असल्या प्रकाशकांचा पुष्कळ मुळमुळाट झाला होता व त्यांपैकीं बऱ्याच लोकांनीं आपलें अंगीकृतं कार्य तडीस नेण्या-ऐवजीं ग्राहकांच्या हातांत थोड्याश्या महिन्याचे अंक देऊन मासिकें बंद केलीं व अशा रीतीनें ग्राहकांच्या द्रव्याचा अपहार केला. पुष्कळशा वाचकांना ही आंच लागली असल्यामुळे अशा मासिक पुस्तकांस वर्गणीदार व्हावयास लोक कचरतात. याशिवाय खंडशः जितका ग्रंथाचा भाग त्यांना मिळाला असतो तो जपून ठेवण्याचें काम त्यांच्याकडून बरोबर होत नाही. त्यामुळे तर या लोकांची फारच मोठी नागवणूक होत असते. धार्मिक विषयाची चर्चा करणारें एखाद दुसरें मासिक

असल्यास महाराष्ट्रास पाहिजे आहे. परंतु धार्मिकग्रंथाचे मासिक पुस्तकांचे रूपाने शतशः प्रकाशन करण्याऐवजी ते ग्रंथ समग्र एकदम वाचकांच्या हाती देण्याचा प्रकाशक प्रयत्न करताळी तर त्यांच्याहातून वाङ्मयाची सेवा व लोकसेवा अधिक चांगल्या रीतीने होईल. धार्मिक मासिकासंबंधाने लिहीत असता या तऱ्हेच्या प्रकाशनाचे महाराष्ट्रातील उत्पादक कै० कुंठे यांचे विस्मरण होणे शक्य नाही. त्यांच्यासारख्या विद्वानाने चालविलेली 'पद्मदर्शनचिन्तनिका' ही आज महाराष्ट्रांत नामशेष झाली आहे. याचे कारण 'चिन्तनिके'तून प्रसिद्ध झालेली दर्शने एकतर अपुरी राहिली व सर्व अंकांचा संग्रह करून प्रसिद्ध झालेल्या भागांचा संकलनात्मक ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यास प्रकाशक त्यांस कोणी मिळाला नाही. मासिकांतून खंडशः प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथांचे किती लवकर विस्मरण होतं हे यावरून लक्षांत येईल व अशा विस्मृतिपर्यांत जाणाऱ्या प्रकाशनाचा राष्ट्राचे विचारशक्तीवर कांहीच संस्कार होणे शक्य नाही हेदेखील यावरून स्पष्ट होत आहे. प्राचीन गीर्वाण वाङ्मयाचा जितका जास्त परिचय होईल तितका बरा. परंतु हल्ली ज्या तऱ्हेने तो करण्याचा प्रयत्न होत आहे तो तऱ्हा फारशी इष्ट नाही, एवढेच मला सांगायलाचें आहे. संस्कृतभाषेतील धार्मिकग्रंथभांडार किती अफाट आहे याचा विचार केला म्हणजे निव्वळ मराठी वाचकांस त्याचा परिचय करून देण्याचें हल्लीच्या पद्धतीनेच जर सुरू ठेवेल तर त्यातील $\frac{1}{4}$ भागालादेखील मराठी बेष देण्यास कित्येक शतके लागतील असे वाटते. यासंबंधी प्रयत्न अधिक नेटाने आणि अधिक शिस्तवार झाल्याशिवाय हे कार्य यशस्वी होण्याचा संभव फारच कमी आहे. विलायतेंत

ज्याप्रमाणे " पौर्वात्य पवित्र पुस्तकमालिके " चा उपक्रम कै० मोक्षमुळर प्रभृति पंडितांनी केला तशाच तऱ्हेचा उपक्रम इकडे होणे जरूर आहे. हे कार्य मासिक पुस्तककारांच्या आढोक्याबाहेरचें आहे ही गोष्ट गेल्या २५-३० वर्षांच्या अनुभवावरून सिद्ध झाली आहे. बुद्धिबळ, व्यासंग आणि द्रव्यबळ यांचे ऐक्य झाल्याशिवाय या क्षेत्रांत कार्य करणे दुरापास्त आहे. अलाहाबादस पाणिनि ऑफिसने अशा प्रकारचें कार्य आपले शिरावर घेतलें आहे. आणि महाराष्ट्रातील कांहीं प्रमुख वजनदार, विद्वानांनी या कार्याकरिता एखादे मंडळ स्थापन केले व सरकार, संस्थानिक आणि इतर श्रीमंतवर्ग यांचे साष्टा मिळविण्याची खटपट केली तरच ते कार्य सुसाध्य होईल. महाराष्ट्रांत संस्थानिक बरेच आहेत. सरदार लोकांची संख्या कमी नाही. सरकारचाही आश्रय मिळविता येण्यासारखे आहे. डा.भांडारकरासारखे विद्वन्मणिही अजून हयात आहेत. तेव्हा या लोकांचे लक्ष या प्रयत्नाकडे ओढल्याशिवाय गीर्वाण वाण्यांतील प्रचंड धर्मग्रंथभांडार मराठीत येण्याची आशाच नको. अजून तीन वेद, पांच शास्त्रे, अनेक शाखांचे ब्राह्मण, सूत्र, निरुक्त वगैरे वेदांची उपांगे, स्मृति वगैरे शेंकडो ग्रंथ असे आहेत की ज्यांचा मराठी वाचकांना परिचय व्हावयाला पाहिजे आहे. मासिक पुस्तकाच्या टिटवीने आपल्या चौकोने हा विस्तीर्णाणव आठविला हे निराशाजनक स्थितीत देखील भूषण पद आहे. मदतीची जरूरी आहे. पण प्रयत्न कार्यकारी व सद्यःफलदायी व्हावा अशी ज्यांची इच्छा आहे त्यांना तो कालावधीवर ठोठो

इष्ट वाटत नाही. आणि एवढाच मासिकपुस्तकाचा या क्षेत्रांत झाला आहे. शिस्तवार प्रयत्नाचे अभावी मराठी वाचकाचे कसे नुकसान होत आहे हे आणखी एका दृष्टीने विचार केला असता लक्षांत येते. काही काही धार्मिक ग्रंथांची अपुरी भाषांतरे दोन दोन तीन तीन देखील झाली आहेत. व कित्येक भाषांतरांतून तर पहिल्या भाषांतरकाराचे शब्द मागे पुढे फिरविण्यापेक्षा अधिक नवीनपणा दृष्टीस येत नाही. तेव्हा त्याच कार्याकरिता मराठी वाचकांना एकवेळेपेक्षा अधिक वेळ आपले पैसे खर्च करावे लागतात. परंतु नवीन पुस्तकाची मात्र भर पडत नाही. मराठी वाचकांशी मासिक पुस्तककार मुद्दाम प्रतारणा करीत नाहीत ही गोष्ट मला कबूल आहे परंतु प्रयत्न संघटनात्मक व पद्धतशीर झाल्यास हा अनर्थ सहज टाळता येण्यासारखा आहे.

२ रा प्रकार.

संग्राहक मासिके

आतां मासिकांतील दुसरा वर्ग संग्राहक मासिकांचा. वर धार्मिक मासिकांसंबंधानें जें विवरण केले आहे त्यांतील बऱ्याचशा गोष्टी यांनाही लागू पडतात. प्राचीन मराठी कविता व ऐतिहासिक लेख यांचा संग्रह या मासिकांच्या द्वारे करण्यांत येत आहे.

‘काव्येतिहाससंग्रह’ हें या वर्गाचें आद्य मासिक होय. याच्याद्वारे बरीच जुनी कविता व ऐतिहासिक लेख प्रकाशित झाले. नंतर इतिहाससंग्रह हा मजल्ला व काव्यसंग्रहच ‘शेळकेंत राहिला. काव्यसंग्रहानें प्राचीन मराठी

वाङ्मयाची जी सेवा केली आहे तिची उपेक्षा करणें झणजे स्वतःला कृतघ्नेच्या दोषास पात्र करून घेणें आहे. आज काव्यसंग्रहही अस्तंगत झाला आहे. ‘महाराष्ट्र कवि’ या मासिकाच्या मधून फिरून प्राचीन कवींचीं मंजुळ गीतें ऐकू येऊं लागलीं, पण या कविकोकिळाचा हा निवासवृक्षही आतां वटून गेला आहे. तथापि प्राचीन कवीकरतांच जर विचार केला तर त्यांबद्दल विशेष खेद करण्याचें कारण नाही असे आपणास आढळून येईल. प्राचीन कवींच्या ग्रंथांचा आस्थेवाईक अभ्यास करणारे विद्वान् महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाले आहेत व त्यांच्या प्रयत्नांस थोडेसे व्यवस्थितपणाचें रूप यावयालाही आरंभ झाला आहे. काव्यसंग्रहावरून प्रसिद्ध झालेल्या मोरोपंती ग्रंथांपेक्षा, अधिक शुद्ध व विश्वसनीय प्रत रा. पराडकरांनी प्रसिद्ध केली आहे व रा. पराडकरांना द्रव्याची जरी अडचण त्रास देत आहे तथापि तीही प्रयत्नांतीं नाहंशीं होईल अशी त्यांस उमेद आहे. श्रीसमर्थ रामदास व रामदासी सांप्रदायांतील वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचें काम पुढें येथील सत्कार्योत्तेजक समेते वाढविले आहे. त्याचप्रमाणे श्री ज्ञानेश्वर, श्री एकनाथ इत्यादि प्रासादिक ग्रंथाच्या कित्येक सटीप आधृत्या निघाल्या आहेत. संतवर्य तुकारामाचे ग्रंथ कित्येक प्रकाशकांनी अनेकवार प्रकाशित केले आहेत आणि त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट ही आहे कीं सांप्रदायिक वर्गाचें लक्ष्मण या कार्याकडे लागले आहे. निरनिराळ्या कवींच्या ग्रंथांचा अभ्यास करण्याकरितां संस्था स्थापन होत आहेत. परिषदेनें असल्या संस्थांना जर योग्य प्रोत्साहन देण्याची खटपट केली तर मासिक पुस्तकांच्या प्रदेशांत बरील प्राचीन

कर्वीनां जें निष्कारण भ्रमण करावें लाग-
तें तें त्यांना करावें लागणार नाही व यामुळें
त्या कर्वींच्या ग्रंथांच्या योग्य अभ्यासासही
साक्ष होणार आहे.

ऐतिहासिक लेखांच्या प्रकाशनाचा इति-
हासही असाच आहे. ज्यांचा अधिकार भर-
जरी पोषाख करण्याचा त्यांचे नशीबांत ज्या-
प्रमाणें दैवदुर्विलासामुळें कधी कधी कशी-
तरी जेमतेम काया झांकण्याकरितां फाटके
कपडे वापरण्याची पाळी येते तद्वत्च या
प्राचीन कर्वींची आणि ऐतिहासिक लेखांची
सध्यां स्थिति झालेली आहे. ज्या तऱ्हेचें ए-
खादें पत्र प्रसिद्ध करण्याबद्दल पाश्चिमत्य देशां-
तून संपादक व प्रकाशक यांजवर द्रव्याची व
मानाची वृष्टि होत असते तशा तऱ्हेच्या लक्षा-
वाधि पत्रांचा अमूल्य संप्रद हातांत येऊन
महाराष्ट्रांतील इतिहाससंशोधकांना मासिक
पुस्तककारांसारख्यांचे उम्बरटे झिजवावे
लागतात, या पेक्षा अधिक ला-
लाजिरवाणी गोष्ट दुसरी कोणती आहे ? या
कार्यांत आज पंधरा वीस वर्षे अविश्रांत
परिश्रम करणाऱ्या विद्वानांना युनिव्हर्सिटींतून
फेळो झणून निवडण्याची बुद्धि आमच्या सु-
शिक्षित वर्गातही उत्पन्न झाली नाही. परिष-
देच्याच कार्यकारी कमिटींत देखील अस-
ल्या लोकांची योजना करण्यांत येत नाही,
मग इतर स्थळी त्यांचा नामनिर्देश होत नस-
ल्यास त्यांत कांहींच खेद मानण्यासारखें नाही.
रा० खरे, रा० राजवाडे, रा० पारसनीस या
व्यक्तींनी आजपर्यंत या दिशेनें केवढें कार्य
केलें आहे व हें करीत असतां विशेषतः
रा० खरे आणि राजवाडे यांनीं केवढा स्वार्थ-
त्याग केला आहे याचा महाराष्ट्रनें कधीतरी
विचार केला आहे काय ? आपल्या जवळील
बहुमोल लेखसंप्रद प्रकाशित करण्याकरितां

त्यांनीं जितकीं मासिकें काढलीं तितकीं सब-
लयास गेलीं. 'ऐतिहासिक लेखसंप्रद,' 'भारत-
वर्ष,' ' इतिहाससंप्रद ' 'ग्रंथमाला '
यांची एका पाठीमागे एक काळाचे जवळ्यांत
आहुति पडली तथापि इतक्या निराशेनेंही
निरुत्साह न होतां या मइनीय व्यक्तींनीं आ-
पलें प्रकाशनाचें कार्य सुरू ठेघलेंच आहे.
मासिक पुस्तकांच्या विंध्या अंगावर पांघरून
लोकांत वावरण्याची सोय नाही असा त्यांना
खडतर अनुभव येऊनही त्यांनीं आपले लेख
स्वतंत्र पुस्तकरूपानेंच छापून काढण्यास सुरू-
वात केली आहे व अशा या आपल्या प्रय-
त्नास महाराष्ट्रांतील सर्व दर्जाच्या लोकांकडून
साक्ष व्हावें एवढ्याकरितां रा० विश्वनाथ
काशीनाथ राजवाडे यांनीं पुणें मुकामां ' इति-
हाससंशोधकमंडळा ' ची स्थापना केली
आहे. या मंडळाचें कार्य क्रमाक्रमानें लोक-
प्रिय होत आहे व परिषदेनें या प्रयत्नास
'द्रव्यसाक्ष व बुद्धिसाक्ष ' देण्याची कांहीं
तरी योजना करणें जरूर आहे. या संस्थेस
जर योग्य उत्तेजन मिळालें तर ऐतिहासिक
लेखांचें प्रकाशन शीघ्र काळांत होईल आणि
मासिक पुस्तकांच्या प्रदेशांतून वावरण्याची
अस्पृहणीय अव्यक्तता त्यांना राहणार
नाहीं.

३ रा प्रकार.

कादंबरी, नाटकें व गोष्टी.

तिसऱ्या प्रकारच्या मासिकासंबंधी लिहि-
ण्यापूर्वी महाराष्ट्रातील वाचनाभिरुचीवर दोन
शब्द लिहिणे जरूर आहे. मराठी भाषेतून
प्रसिद्ध होणाऱ्या बाङ्ग्यांतील शेंकडा ८०
पुस्तकें कादंबरी, नाटकें, व गोष्टी या सदरा-
खाली येणारी असतात. कोणत्याही पुस्तका-
ल्यांतील वाचकवर्गाचें टिपण पाहिले तर
जवळजवळ शेंकडा ९० वाचक केवळ कादं-
बरीचे वाचनावर आपली ज्ञानतृष्णा भागवीत
असतात असें दिसेल. ही स्थिति शोचनीय
तर खरीच परंतु काहीं अंशी अपरिहार्य आहे.
अमेरिकेंत कादंबरीवाचकांचें प्रमाण शेंकडा
५५-६० पर्यंत आहे व इंग्लंड व स्कॉटलंड
मध्ये तें ७५-८० पर्यंत आहे असें लॉर्ड
मोलेने एके ठिकाणी म्हटलें आहे. परंतु
इंग्लंड व अमेरिका यांतील कादंबरीचा वाच-
कवर्ग आणि महाराष्ट्रातील कादंबरीचा वाच-
कवर्ग हा फार भिन्न आहे. अमेरिकेंत व
ब्रिटीश तेंतही निरक्षरत्व हा जवळजवळ गुन्हा
असल्यामुळें अक्षरशः लोक समाजांत दृष्टीस
पडत नाहींत. परंतु ज्यांची विद्या अक्षरओ-
ळखी पलीकडे फारशी गेली नाहीं अशांचीच
संख्या फार मोठी आहे. ज्यांच्या पिढ्या-
नपिढ्या अज्ञानांधकारांत गेल्या असला फार
मोठा समूह एकदम विद्यामंदिरांत प्रविष्ट
होऊन त्यांनी कशीबशी अक्षरओळख करून
घेतला आहे, परंतु त्यांच्यांत तेवढ्यामुळें, व
ज्या व्यवसायांत त्यांना आयुष्याचा उरलेला

भाग उदरनिर्वाहाकरितां काढावा लागतो, त्या
व्यवसायांमुळें विद्याभिरुचि उत्पन्न झाली नाहीं,
असल्या लोकांत व आमच्याकडील 'सद्दीची
निशाणी' करणाऱ्या लोकांत सद्भिर्बुचीच्या
दृष्टीनें फारच थोडी तफावत असते. झणूनच
युरोपांतील कादंबरीचा वाचकवर्ग जरी शेंकडा
७५-८० इतका असला तरी त्यांपैकी बहुतेक
सर्व या वर्गांतून येतात हे लक्षांत ठेवणे जरूर
आहे. परंतु हिंदुस्थानांतलि गोष्ट फार निराळी
आहे. महाराष्ट्रांत पुस्तकें वाचण्याचा नाद
असणारा वर्ग फार वरच्या दर्जाचा आहे.
ज्यांच्या क्रिस्त्येक पिढ्यांनी शतकेंच्या शतकें
विद्यार्जनांत काढलीं, ज्यांच्या पूर्वजांनी राज-
कारणांत व मुत्सद्दीगरींत आपली बुद्धि-
भक्ता व्यक्त केली, ज्यांच्या वडिलांनीं
हजारों विद्वानांचा परामर्श घेतला, अशा वि-
द्याव्यासंगी वर्गांतून महाराष्ट्रांतलि वाचकवर्ग
उत्पन्न झाला आहे. असें असूनही जेव्हा
कादंबरीच्या वाचकवर्गाचें प्रमाण आमच्यांत
शेंकडा ८० पडतें तेव्हां युरोपांतील वर्गाशीं
तुलना करून स्वस्थ बसण्यासारखी परिस्थिति
नाहीं हे विशेषतः परिषदेनें लक्षांत ठेवावयास
पाहिजे. इंग्रजी राज्याचा उदय होण्यापूर्वी
ज्या वाडमयावर महाराष्ट्रांतलि लोकांच्या
उडया पडत होत्या व जे वाडमय त्यांनीं
कंठगत करून ठेवले होते त्यांत "भक्तिज्ञान,
वैराग्य" याशिवाय दुसरा विषय येत नव्हता.
महाराष्ट्रांतलि पंडितांनीं संस्कृत भाषेत प्रावि-
ण्य मिळविल्यावर व पुणेकर पेशवे किंवा
नागपुरकर भोंसले वगैरे भूपतींच्या दरबारा-
ंतून पंडित म्हणून पळखींतून मिरविल्या-
वरही त्यांच्याकडून जी मराठीची सेवा
झाली तीतही गांवांण वाणींतील नाटकें
किंवा वासवदत्ता, कादंबरी इत्यादि ग्रंथांतील
शृंगारांची लेणीं महाराष्ट्र सरस्वतीवर चढवि-

प्याचा प्रयत्न न करितां संतांनी आपल्या प्रासादिक वाणीनी ज्या आध्यात्मविद्येकडे महाराष्ट्रीयानें मन ओढलें त्याच विषयांची सशास्त्र मांडणी करण्याकडे या पंडितांनी आपली बुद्धिमत्ता खर्च केली. पोवाडे, लावण्या हा भाग विद्वानाकडे न राहतां गोंधळी व तमासगीर या हलक्या दर्जाच्या लोकांकडेच ठेविला होता. ऐतिहासिक पोवाडे ऐकण्यास वरिष्ठवर्गाचे लोक जमत. परंतु लावणी ऐकणारा श्रोतृवर्ग हा नेहमी खालच्या दर्जातीलच असे. विठायतेंत कादंबरीवाचकांची संख्या मुख्यतः ज्या प्रकारच्या लोकसमुदायांतून येते तशाच प्रकारचा वर्ग हे लावणी, छक्के, छकडी इत्यादि प्रकारचे प्रकार पाहण्यास व ऐकण्यास येत. लावणी रचणारे कवि व कल्पितकथा सांगणारे गोंधळी आणि त्यांच्या काव्यावर खुष होणारा समाज हे दोन्ही एकाच वर्गांतून येत असत ही गोष्ट लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. वरिष्ठवर्गांनी जर कधी काळी या प्रकारच्या वाडमयांत आपलें मन घातलें असेल तर त्या तऱ्हेचा काव्यसरणीलाही परमेश्वरभक्तीची गोडी लावावी या एकाच बुद्धीनें घातलें आहे. आणि म्हणूनच इंग्रजीचा उदय होण्यापूर्वीच्या मराठी वाडमयाचा अभ्यास करणाऱ्या प्राचीन वारकरी, हरदास, भजनीमंडळी, व इतर लोक यांस 'पुस्तकाची निवड' करण्याची जरूर पडत नसे. परंतु इंग्रजीचा उदय झाल्यानंतर ही परिस्थिति एकाएकी पालटली. गेल्या २५ वर्षांत तर मराठी वाडमयांत जी काय भर पडली ती याच तऱ्हेच्या ग्रंथरचनेची आहे. दरिद्री महाराष्ट्राला इंग्रजी भाषेची चटक लागली. परंतु इंग्रजी वाडमयांतील गंभीर ग्रंथांचें अध्यापन करणें हें त्याच्या दारिद्र्यामुळें शक्तीच्या बाहेरचें होतें.

त्यामुळें माट्रिक्युलेशनपर्यंत गेलेल्या शेंकडें विद्यार्थ्यांनी ३ आध्यापासून ६ आध्यापर्यंत मिळणाऱ्या स्वस्त व बारीक टाडपातील कादंबरीच्या भिकार पुस्तकांची पारायणें करावयास आरंभ केला. माट्रिक्युलेशन परिक्षेपर्यंत ज्यांचें अध्ययन झालेलें आहे अशा लोकांचा वर्ग हाच महाराष्ट्रातील पुस्तकें वाचण्याऱ्यांचा वर्ग होय. या वर्गातील लोकांना दुर्दैवानें कादंबरी वाचनाचा नाद लागला. याच वर्गातील लोक शिक्षणव्यात्यांत शिक्षक म्हणून सर्व महाराष्ट्रभर पसरले. व त्यांच्याच अभिरुचीचा परिणाम नऱ्याच अंशी महाराष्ट्रभर झाला आहे. प्रत्येक इंग्रजी जाणणारा शिक्षक शाळेंत येत असतां हातांत नेहमी रेनॉलडस सारख्या कादंबरीकारांचे एखादे पुस्तक घेऊन येत असे ही गोष्ट १५-२० वर्षांपूर्वीच्या मध्यम प्रतीच्या शिक्षणसंस्थांची ओळख ज्यांची कायम असेल त्यांना सांगण्याची जरूरी नाही. या लोकांना कादंबरी वाचनाचें एवढें वेड कां लागलें हें समजणें फारसे कठीण नाही. म्याट्रिक्युलेशन परिक्षेचे अभ्यासात इंग्रजी भाषेकरितां एखादे पुस्तक युनिव्हर्सिटीकडून नेमलें जात नसे. व त्यामुळें कोणतेही एक पुस्तक उत्तम शीतीनें तयार करण्याची जबाबदारी शिक्षक किंवा विद्यार्थी या दोघांवरही नव्हती. परंतु इंग्रजी भाषेंत उत्तीर्ण होण्याकरितां जे गुण मिळवावे लागत त्याचें प्रमाण मात्र फार जास्त असे. त्याचा परिणाम असा होत आला कीं विद्यार्थ्याला शाळेंतून जें पुस्तक थोडें बहुत शिकविलें जात असे त्या शिवाय इतर ग्रंथ वाचणें जरूर होतें. व ही निवड करण्याचें काम विद्यार्थ्यावर सोंपविण्यांत येत असे. शिक्षकांनीं दोन चार पुस्तकांची नांवनिशी दिली असली तरी ती वाचून पाहिली कीं नाह

याची परीक्षा विद्यार्थ्यांना देण्याची मुळीच पाळी येत नसल्यामुळे, त्यांच्या वयाच्या प्र-
कृतीप्रमाणे व त्यांच्या भाषाज्ञानाचे मगदुरा-
प्रमाणे जी पुस्तके वाचण्यास व समजण्यास
त्यांना कष्ट पडत नसत अशा पुस्तकांकडे ते
गंव घेत व यामुळेच कादंबरी वाचनाकडे
विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति फार वाढली.
इंग्रजी भाषा चांगली याची
म्हणून रेनाल्डस सारख्यांच्या ग्रंथाकडे प्रथ-
मतः विद्यार्थ्यांची दृष्टि जात असे. हायस्कू-
लांतील शिक्षकांनी तर रेनाल्ड-
सच्या आंग्ल भाषासरणीची प्रशंसा वारंवार
केलेली प्रस्तुत लेखकास माहित आहे. शिक्ष-
कांनी मुद्दाम शिफारस केलेल्या अडिसनचे
निबंध, वॉशिंग्टन आयरव्हिगचे लेख,
लॅम्बटेल्स इत्यादि चांगल्या पुस्तकांतील
सरासरी ५-५० पाने सुद्धा शेंकडा ९० विद्या-
र्थ्यांकडून वाचली जात नसत परंतु रेनाल्डस
सारख्या ग्रंथकारांची निदान १५-२० पुस्त-
के तरी परीक्षेच्या वेळेपर्यंत पाठ्यी करण्यांत
येत होती. अनेक तऱ्हेचीं वर्णने, अनेकविका-
रांची शब्दचित्रे, वारंवार या कादंबरीग्रंथांतून
येत असल्यामुळे या वाचकांपैकी बऱ्याच
लोकांना चांगली इंग्रजी भाषा लिहितां येण्याचे
कामास या पुस्तकांचा फार उपयोग झाला.
परंतु वयाच्या अत्यंत महत्वाचे भागांत अस-
ल्या ग्रंथकारांशी परिचय झाल्यामुळे त्यांच्या
संबंध आयुष्यावर आणि एकंदर वाचना-
भिरुचीवर कायमचा परिणाम झाल्याशिवाय
रहिला नाही. आणि याच वर्गातून शाळाभास्तर
वगैरे लोकांचा भरणा विशेष झाल्यामुळे
राष्ट्रांतील यत्न्यावत लोकसमाजाची सदभिरुची
बदलवून ती भ्रष्ट करण्यास हे लोक परंपरेने
करणीभूत झाले आहेत. भक्ति, ज्ञान, वैरा-
ग्याच्या खडतर, बंधनांनीं कित्येक शतके

पर्यंत जखडून टाकलेली वाचनशक्ति एकंदर
ही बंधने तोडून सैरावैरा या लोकांचे मार्गे पळू
लागली व तिची नियंत्रणा करण्यास कोणीही
लवकर पुढे आले नाहीत. महाराष्ट्रांतील वाच-
कांस कादंबरी वाचनाचे एवढे वेढ कसे
लागले हे समजण्याकरितांच वर ही विस्तृत
मिमांसा केलेली आहे. या वेडाचा प्रति-
कार करण्याकरितां ज्या लोकांना पुढे येण्याचे
सामर्थ्य होतें असे गृहस्थ क्षणजे युनिव्ह-
र्सिटींतील उच्च परिक्षांचा अभ्यास करण्याची
ज्यांना संधि मिळाली ते लोक. यांची गंभीर
विषयांत गति होत असे व अशा विषयाच्या
अध्यापनाची गोडी त्या पैकीं कांहीं
जणांत दिसून येत असे. परंतु
युनिव्हर्सिटींतील उच्चपदवीधरांना मातृभाषेच्या
द्वारा आपल्या ज्ञानाचा फायदा सामान्यजनां-
ला देण्याची बुद्धि लवकर उत्पन्न झाली नाही.
मातृभाषेच्या अध्ययनाची किंवा ही सोय
ज्या शिक्षणक्रमांत नाही अशा पद्धतीत
वयाची २०-२५ वर्षे काढल्यानंतर तिच्या
विषयी अभिमान उत्पन्न होणे व तिचे सेवे-
विषयी उद्युक्त होणे ही गोष्ट मनुष्यस्वभावास
बरीच जड जाते आणि यामुळे मराठी वाङ्म-
यावर कादंबरी वाचनाने पुष्ट झालेल्या अर्ध-
शिक्षित लोकांचीच छाप बसली. व मराठी-
तून अगदी प्रथम प्रथम निघालेल्या अद्भुत
कथानकां पासून तो आजतागाईत
प्रसिद्ध होत असलेल्या अगदीं
शेवटल्या सामाजिक कादंबरीपर्यंत
सर्वांच्या लेखणीतून शृंगाररसाचा प्रवाह अ-
खिल महाराष्ट्रभर अव्याहत रीतीने सारखा
धो धो वहात आहे आणि एकंदर तरुण
वर्ग या प्रवाहांत क्रीडा करीत आहे.

या स्थितीला काहीतरी आळा घालणे
जरूर आहे एवढी गोष्ट “मनोरंजक मासि-

प्याचा प्रयत्न न करितां संतांनीं आपल्या प्रासादिक वाणीनीं ज्या आध्यात्मविद्येकडे महाराष्ट्रीयानें मन ओढलें त्याच विषयांची सशस्त्र मांडणी करण्याकडे या पंडितांनीं आपली बुद्धिमत्ता खर्च केली. पोवाडे, कावण्या हा भाग विद्वानाकडे न राहतां गोंधळी व तमासगीर या हलक्या दर्जाच्या लोकांकडेच ठेविला होता. ऐतिहासिक पोवाडे ऐकण्यास वरिष्ठवर्गाचे लोक जमत. परंतु लावणी ऐकणारा श्रोतृवर्ग हा नेहमीं खालच्या दर्जातीलच असे. विजायतेंत कादंबरीवाचकांची संख्या मुख्यतः ज्या प्रकारच्या लोकसमुदायांतून येते तशाच प्रकारचा वर्ग हे लावणी, छक्के, छकडी इत्यादि प्रकारचे प्रकार पाहण्यास व ऐकण्यास येत. लावणी रचणारे कवि व कवितकथा सांगणारे गोंधळी आणि त्यांच्या काव्यावर खुष होणारा समाज हे दोन्ही एकाच वर्गांतून येत असत ही गोष्ट लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. वरिष्ठवर्गांनीं जर कधी काळीं या प्रकारच्या वाङ्मयांत आपलें मन घातलें असेल तर त्या तऱ्हेचा काव्यसरणीलाही परमेश्वरभक्तीची गोडी लावावी या एकाच बुद्धीनें घातलें आहे. आणि म्हणूनच इंग्रजीचा उदय होण्यापूर्वीच्या मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्या प्राचीन वारकरी, हरदास, भजनीमंडळी, व इतर लोक यांस 'पुस्तकाची निवड' करण्याची जरूर पडत नसे. परंतु इंग्रजीचा उदय झाल्यानंतर ही परिस्थिति एकाएकीं पाळटली. गेल्या २५ वर्षांत तर मराठी वाङ्मयांत जी काय भर पडली ती याच तऱ्हेच्या ग्रंथरचनेची आहे. दरिद्री महाराष्ट्राला इंग्रजी भाषेची चटक लागली. परंतु इंग्रजी वाङ्मयांतील गंभीर ग्रंथांचें अध्यापन करणें हे त्याच्या दारिद्र्यामुळें शक्तीच्या बाहेरचें होतें.

त्यामुळें माट्रिक्युलेशनपर्यंत गेलेल्या शेंकडें विद्यार्थ्यांनीं ३ आग्यापासून ६ आग्यापर्यंत मिळणाऱ्या स्वस्त व बारीक टाईपातील कादंबरीच्या भिकार पुस्तकांची पारायणें करावयास आरंभ केला. माट्रिक्युलेशन परिक्षेपर्यंत ज्यांचे अध्ययन झालेलें आहे अशा लोकांचा वर्ग हाच महाराष्ट्रांतील पुस्तकें वाचण्याऱ्यांचा वर्ग होय. या वर्गातील लोकांना दुर्दैवानें कादंबरी वाचनाचा नाद लागला. याच वर्गातील लोक शिक्षणव्यवस्थांत शिक्षक म्हणून सर्व महाराष्ट्रभर पसरले. व त्यांच्याच अभिरूचीचा परिणाम बऱ्याच अंशीं महाराष्ट्रावर झाला आहे. प्रत्येक इंग्रजी जाणणारा शिक्षक शाळेंत येत असतां हातांत नेहमीं रेनोल्ड्स सारख्या कादंबरीकाराचें एखादें पुस्तक घेऊन येत असे ही गोष्ट १५-२० वर्षांपूर्वीच्या मध्यम प्रतीच्या शिक्षणसंस्थांची ओळख ज्यांची कायम असेल त्यांना सांगण्याची जरूरी नाही. या लोकांना कादंबरी वाचनाचें एवढें वेड कां लागलें हें समजणें फारसे कठीण नाही. म्याट्रिक्युलेशन परिक्षेचे अभ्यासांत इंग्रजी भाषिकरितां एखादें पुस्तक युनिव्हर्सिटीकडून नेमलें जात नसे. व त्यामुळें कोणतेंही एक पुस्तक उत्तम शीतीनें तयार करण्याची जबाबदारी शिक्षक किंवा विद्यार्थी या दोघांवरही नव्हती. परंतु इंग्रजी भाषेत उत्तीर्ण होण्याकरितां जे गुण मिळवावे लागत त्याचें प्रमाण मात्र फार जास्त असे. त्याचा परिणाम असा होत आला कीं विद्यार्थ्याला शाळेंतून जें पुस्तक थोडें बहुत शिकविलें जात असे त्या शिवाय इतर ग्रंथ वाचणें जरूर होतें. व ही निवड करण्याचें काम विद्यार्थ्यावर सोंपविण्यांत येत असे. शिक्षकांनीं दोन चार पुस्तकांची नांविशीं दिली असली तरी तीं वाचून पाहिलीं कीं नाहीं

याची परीक्षा विद्यार्थ्यांना देण्याची सुळीच पाळी येत नसल्यामुळे, त्यांच्या वयाच्या प्रकृतीप्रमाणे व त्यांच्या भाषाज्ञानाचे मगदुराप्रमाणे जी पुस्तके वाचण्यास व समजण्यास त्यांना कष्ट पडत नसत अशा पुस्तकांकडे ते गव घेत व यामुळेच कादंबरी वाचनाकडे विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति फार वाढली. इंग्रजी भाषा चांगली याची म्हणून रेनाल्डस सारख्यांच्या ग्रंथाकडे प्रथमतः विद्यार्थ्यांची दृष्टि जात असे. हायस्कूलांतील शिक्षकांनी तर रेनाल्डसच्या आंग्ल भाषासरणीची प्रशंसा वारंवार केलेली प्रस्तुत लेखकास माहित आहे. शिक्षकांनी मुद्दाम शिफारस केलेल्या अडिसनचे निबंध, वॉशिंग्टन आर्थरव्हिंगचे लेख, लॅम्बटेल्स इत्यादि चांगल्या पुस्तकांतील सरासरी ५-५० पाने सुद्धा शेंकडा ९० विद्यार्थ्यांकडून वाचली जात नसत परंतु रेनाल्डस सारख्या ग्रंथकारांची निदान १५-२० पुस्तके तरी परीक्षेच्या वेळेपर्यंत पालथी करण्यांत येत होती. अनेक तऱ्हेचीं वर्णने, अनेकविकारांचीं शब्दचित्रे, वारंवार या कादंबरीग्रंथांतून येत असल्यामुळे या वाचकांपैकीं वन्याच लोकांना चांगली इंग्रजी भाषा लिहितां येण्याचे कामास या पुस्तकांचा फार उपयोग झाला. परंतु वयाच्या अंत्यंत महत्वाचे भागांत असल्या ग्रंथकारांशी परिचय झाल्यामुळे त्यांच्या संबंध आयुष्यावर आणि एकंदर वाचनाभिरुचीवर कायमचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. आणि याच वर्गांतून शाळाभास्तर वगैरे लोकांचा भरणा विशेष झाल्यामुळे राष्ट्रांतील यत्नयावत् लोकसमाजाची सदिभिरुची बदलवून ती भ्रष्ट करण्यास हे लोक परंपरेनें करणीभूत झाले आहेत. 'भक्ति, ज्ञान, वैराग्या'च्या खडतर, बंधनांनीं कित्येक शतके

पर्यंत जखडून टाकलेली वाचनशक्ति एकदम ही बंधनें तोडून सैरावैरा या लोकांचे मागे पळ लागली व तिची नियंत्रणा करण्यास कोणीही लवकर पुढें आले नाहींत. महाराष्ट्रांतील वाचकांस कादंबरी वाचनाचें एवढें वेड कसें लागलें हें समजण्याकरितांच वर ही विस्तृत मिमांसा केलेली आहे. या वेडाचा प्रतिकार करण्याकरितां ज्या लोकांना पुढें येण्याचें सामर्थ्य होतें असे गृहस्थ ह्मणजे युनिव्हर्सिटीतील उच्च परिक्षांचा अभ्यास करण्याची ज्यांना संधि मिळाली ते लोक. यांची गंभीर विषयांत गति होत असे व अशा विषयाच्या अध्यापनाची गोडी त्या पैकीं कांहीं जणांत दिसून येत असे. परंतु युनिव्हर्सिटीतील उच्चपदवीधरांना मातृभाषेच्या द्वारा आपल्या ज्ञानाचा फायदा सामान्यजनांला देण्याची बुद्धि लवकर उत्पन्न झाली नाहीं. मातृभाषेच्या अध्ययनाची किंनितीही सोय ज्या शिक्षणक्रमांत नाहीं अशा पद्धतींत वयाचीं २०-२५ वर्षे काढल्यानंतर तिच्या विषयीं अभिमान उत्पन्न होणें व तिचे सेवेविषयीं उद्युक्त होणें ही गोष्ट मनुष्यस्वभावास बरीच जड जाते आणि यामुळे मराठी वाङ्मयावर कादंबरी वाचनानें पुष्ट झालेल्या अर्धशिक्षित लोकांचीच छाप बसली. व मराठींतून अगदीं प्रथम प्रथम निघालेल्या अद्भुत कथानकां पासून तो आजतागाईत प्रसिद्ध होत असलेल्या अगदीं शब्दटल्या सामाजिक कादंबरीपर्यंत सर्वांच्या लेखणींतून शृंगाररसाचा प्रवाह अखिल महाराष्ट्रभर अव्याहत रीतीनें सारखा थो थो वहात आहे आणि एकंदर तरुण वर्ग या प्रवाहांत क्रीडा करीत आहे.

या स्थितीला काहींतरी आळा घालणें जरूर आहे एवढी गोष्ट "मनोरंजक मासि-

कांनी” लक्षांत ठेवली तर निव्वळ पांचट गोष्टी आणि निरस कथा आहून श्रेष्ठ प्रतीचा विनोद आणि अधिक योग्यतेचें मनोरंजन करण्याचे मार्ग आहेत कीं नाहींत हें पहाण्यास ते लागातील. परंतु या लोकाभिरुचीस मासिक पुस्तककारांनीं स्वतः बळी न पडतां आणि या दुष्ट प्रवृत्तिसि पुष्ट होण्यासारखी खाद्ये समाजापुढें न ठेवितां, तिचें नियंत्रण करण्याकरितां कांहीं तरी करणें जरूर आहे एवढी जाणीव जरी या वर्गातील मासिक पुस्तककारांनीं ठेविली तरी सत्कार्यास आरंभ केल्याचें श्रेय त्यांना मिळणार आहे. “मनोरंजनार्थ” काढलेल्या मासिकांनीं मनोरंजनाची आपली कल्पना अधिक उदात्त, अधिक गंभीर आणि अधिक श्रेष्ठ करून घेतली पाहिजे. विलायतेंतील सोसायटी मॅगझिनचें अनुकरण करणें सोपें आहे पण असल्या भिकार वाडमयाचा विलायतेंतील मध्यमवर्गीतील स्त्रिया भावि मजुरदार लोक याजवर जो अनेष्ट परिणाम होत आहे त्याचें निराकरण अन्यरीतिनें करण्याचें सामर्थ्य विलायतेंतील लोकांत आहे. युनिव्हर्सिटीला जोडून गरीब लोकांना शास्त्रीय व वाडमयात्मक ज्ञान मोफत देण्याची साधनें लक्षावधि रुपये खर्चून त्यांनीं उपलब्ध केली आहेत. बायबलच्या लक्षावधि प्रति फुकट वाटणारे आणि फुरसुतीच्या वेळीं त्यांतील उदात्त भाग वाचून दाखविणारे हजारों उपदेशक घरोघरी पाठविण्याइतकी श्रीमंती, व औदार्य इंग्लंडातील लोकांत आहे. ज्या वर्गांत या भिकार वाचनाची गोडी विलायतेंत अतोनात वाढली आहे त्या वर्गाची गणना राष्ट्रांतलं विचारी वर्गांत होत नाहीं. असल्या मजुरलोकांनीं पोटाकरितां दिवसभर काम केल्यावर रात्रीं सोप येण्यापूर्वी थोडीशी दाह घेणें व

एखादा अश्लील कादंबरीतील प्राम्थ भाग वाचणें या गोष्टींचा राष्ट्राच्या विचारशक्तीवर किंवा कार्यशक्तीवर कांहींच परिणाम होत नाहीं. असल्या समाजाचा देखील कारभार मुख्यवस्थित चालावा ह्याणून त्यांचा कैवार बेऊन भांडण्याकरितां मोठ मोठे सुत्सद्दी कमर कसून पुढें आले आहेत व त्यांनीं त्यांच्या हिताकरितां मोठमोठ्या परोपकारी संस्था स्थापन केल्या आहेत. तेव्हां विलायतेंतील सोसायटी मॅगझीनमध्ये प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रकारचा प्रति ध्वनि महाराष्ट्रीय मासिककारांनीं करण्यासारखी परिस्थिति इकडे मुर्कच नाहीं. असल्या वाडमयाचे अनिष्ट परिणाम मात्र आमच्या समाजावर झाल्याशिवाय राहणार नाहींत परंतु या परिणामाची तीव्रता न्यून करणाऱ्या साधनांपैकीं एकही साधन आमच्या जवळ राहत नाहीं. या शिवाय वर सांगितलेंच आहे कीं महाराष्ट्रांत ज्या वर्गांत वाचनाची अभिरुचि उत्पन्न झालेली असते तो वर्ग राष्ट्रांतील विचारशक्ति व कार्यशक्ति ज्यांत एकवटली आहे असा आहे. व अशा वर्गातील लोकांच्या मनावर तरणवशांत प्राम्थ कल्पनाचा पगडा बसणें म्हणजे आपल्या मृत्यूचा मार्ग आपण होऊन तयार करणेंच आहे. या सर्व गोष्टींचा ‘मनोरंजनास’ पहिल्या मासिक पुस्तककारांनीं मोठ्या कळकळीनें विचार करावयास पाहिजे आहे. स्त्रीवर्गातील सुशिक्षित स्त्रियांच्या हातांत आपली पुस्तकें पडतात तर त्यांच्या समोर जाऊन ज्या गोष्टीं बोलण्याची कोणत्याही हिंदूला लाज वाटे किंवा संकोच वाटे असे प्रकार आपल्या मासिकांत प्रसिद्ध होणाऱ्या कथांतून व उपकथांतून येणार नाहींत एवढी खबरदारी देखील घ्यावयाला जे लेखक व मासिक पुस्तककार तयार नाहींत

त्यांची निंदा कितीही कडक शब्दांनी केली तरी ती थोडीच आहे.

या पुस्तकांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबऱ्या सर्वच वाईट असतात असा जरी प्रकार नसला तरी उच्चदर्जाची एकही कादंबरी यांतून अजून प्रसिद्ध झाली नाही. आणि शेंकडा नव्वद तर अगदीच गचाळ आहेत. यांतील 'स्त्रीपुरुषांची' चित्रे आणि चरित्रे वाचणाऱ्या कोणाही स्वाभिमाना माणसास आपण हिंदु-समाजद्वेष्ट्याने बुद्धिपुरःसर केलेले प्रकार पाहत आहोत की काय असे वाटते. पाश्चात्य समाजातून घेण्यासारख्या गोष्टी कोणत्या आहेत याचा विचार करण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्यात नाही असल्या लेखकांनी आपला समाज, धर्म, चालीरीति, पोषाख, व सामान्य राहणी या सर्वांवर सारखा हल्ला करण्याकरिता वाटेल तशा चाहटवळ गोष्टी प्रतिमासास असल्या चोपव्यातून प्रसिद्ध कराव्या आणि तरुण मुलामुलींच्या व कुलस्त्रियांच्या हातात हे लेख पडावेत याचा केवढा विपरीत परिणाम राष्ट्रावर होत असेल याची क्षणभर तरी कल्पना या संपादकांनी केली आहे काय ? अगोदरच विपरीत परिस्थितीमुळे उत्तम गुणाचा योग्य विक्रीस होण्याची आमच्यात अडचण आहे. त्यात जर आमच्यातील स्वाभिमान नष्ट करण्याचा जालीम उपाय आमच्या मनोरंजनार्थ व्रीहिलेल्या मासिकांनी सुरू ठेवला तर महाराष्ट्राने आपल्या भावी उत्कर्षाचा वृक्ष समूळ तोडून टाकण्याचाच प्रयत्न सुरू केला आहे असे मोठ्या कष्टाने म्हणावे लागते.

या आत्मघातकी मार्गापासून परावृत्त होण्याची बुद्धि आमच्या मासिक पुस्तककारास व त्यांतील लेखकास जर लवकर झाली नाही तर महाराष्ट्रवर हे मोठेच संकट उद्भवेल

म्हणून समजले पाहिजे. हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याही एतदेशीय भाषापेक्षा महाराष्ट्रीची पूर्वपीठिका प्राचीन आहे व प्रासादिक प्राचीन कवितेचा तिच्या इतका विपुल आणि उदात्तसंग्रह दुसऱ्या कोणत्याही भाषेच्या वाङ्मयात नव्हता. असे असून आज जर आमच्यातील कादंबरीकारांच्या कृतीची इतर देशीभाषांतील कादंबरीकारांच्याकृतीशी तुलना केली तर आपल्याला लजेने मान खालीच घालणे भाग पडेल. बंग लेखकांनी पूर्वपरंपरेवर आपल्या वाङ्मयाची इमारत उभी केली. सामाजिक प्रश्नावर केवढीही रणकंदने झाली. तरी कादंबरीकार, कवि आणि इतर लेखक-वर्ग यांना आपल्या समाजाचा व संस्कृतीचा तिरस्कार आला नसून त्याजबद्दल त्यांना अत्यंत आदर आहे असे त्यांतील काही रम्यकृतींच्या मराठी प्रतिकृति वाचणाऱ्यांच्याही लक्षात आल्याशिवाय राहणार नाही. ज्या समाजात आपण वाढलो त्याच्याविषयी त्यांतील प्रत्येक लहान मोठ्या गोष्टीविषयीच्या तीव्र तिरस्काराच्या विषाने ज्याची अंतःकरणे भरून गेली आहेत असल्या लोकांच्या विषदिग्ध फूत्कारापासून समाजाचा बचाव करणे जरूर आहे. ज्या लोकाना षट्शाल्वसंपन्न पंडितांची कुचेष्ट करावीही वाटते. आचार-संपन्न वैदिक हा ज्याच्या उपहासाचा आवडता विषय आहे. देवपूजा करणाऱ्या पतीला प्रत्यक्ष देवाप्रमाणे मान देणाऱ्या, घरातील कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीशी समतेने व प्रेमाने वागणाऱ्या, कष्टास न कंटाळणाऱ्या, आपला पति व त्याचे आसुरी याच्या सुखाचे स्वसुखाची फिकिर न करणाऱ्या आमच्या गृहदेवता, पतीपरोवर कौन्सिलमध्ये आलेल्या बजेटासारख्या किंवा चळनी नाण्यासारख्या भक्तावर वादविवाद करण्यास असमर्थ आहे

म्हणून, अमेरिकेतील एखाद्या स्त्रीने नवरा रात्रीचे वेळी त्रमकारक रीतीने खोकत असतो झणून कोर्टात घटस्फोटाची फिर्याद आणली आहे असे बहुमोल ज्ञान तिला नसतं म्हणून, किंवा पति आणि त्यांचे स्नेही हे इंग्रजांत संभाषण करीत असतां मधुनमधुन आपल्या सस्मितहास्यानें त्यांच्या भाषणांस रंग आणावयास त्या तयार नसतात एवढ्याचसाठी, ज्यांना गुलामाप्रमाणें दिसतात, त्या लेखकांच्या हातून समाजसेवा कशी काय होणार हें समजणें कठीण आहे. हिंदूहून इतर कोणत्याही लोकांचा पोषाख यांना बरा दिसतो, इतर कोणत्याही देशांतील लोकांची भाषणशैली यांना प्रशस्त वाटते, इतर कोणत्याही धर्मांतील विधि यांना संमत आहेत. परमेश्वरा ! असल्या दितंत्रिकापासून आमच्या मातृभाषेचें, मातृभूमीचें आणि परमपूज्य धर्माचें संरक्षण करण्याकरितां तूं आपल्या कण्हदृष्टीचें आवरण आमच्यावर टाक. या जालीम आत्मवंचनेच्या विषानें महाराष्ट्राच्या शरीरांत आजपर्यंत जर संचार केला आहे, त्यामुळे त्यांच्या शरीरावरील कांति गेली आहे व ती निस्तेज बनत चालली आहे, तर तूं व एखादा धनवंतरी पाठवून देऊन या संप्रदेशाच्या विषापासून महाराष्ट्रांला वाचव. तूं नितांत कृपासागर आहेस ! तुझ्या दयेच्या साम्राज्यांत महाराष्ट्रीयकारिता एक जागा राखून ठेव व असल्या आत्मनिंदकांच्या बुद्धिला पालट पडेल अशी व्यवस्था कर.

या मनोरंजनार्थ निघणाऱ्या मासिक पुस्तकांतील लेखकांच्या मनःस्थितीचें वर थोडें वर्णन दिलें आहे. परंतु समाजापुढें कोणतें ध्येय ठेवण्याचा यांचा विचार आहे हें पाहवयास लागलों तर त्यांचा यांग

लागणें कठीण आहे. यांच्या कादंबऱ्यांतून उत्कृष्ट मुत्सद्दी, उत्कृष्ट देशभक्त, वैराग्यसंपन्न सत्पुरुष, अतुल रणधुरंधर योद्धा, देशहितार्थ आपले प्राण धारातीर्थी ठेवणारा पराक्रमीवीर या किंवा अशाच वाचकांच्या अंतःकरणांत उदासवृत्तींचा कळोळ उठवणाऱ्या व्यक्तींना हद्दपारीची शिक्षा झाली आहे. आंगडांतील खड्याप्रमाणें लहानसं सुबक व संकुचित अशा प्रापंचिक जगांतील भिकार व्यक्तीचीच गदीं यांच्या मेंदूच्या मर्यादित प्रदेशांत झालेली आहे. कोणी एखाद्या विधवेला सनाथ करीन असा निश्चय करून निघतो आणि आपल्या कल्पना कार्यसृष्टीत येत नाहीत असे पाहून एके दिवशीं आपली आत्मदृष्ट्या करून घेतो. व त्यांच्या डायरीवरून आमच्या लेखकास कादंबरीरचना करण्याची स्फुर्ति होते. दुसरा एखादा आजन्म अविवाहित राहण्याची प्रतिज्ञा चंद्रसूर्यास साक्ष ठेवून करतो व त्याच चंद्रासूर्यासमोर पुन्हां असल्या “सुंदरीचा त्याग करून तिला आजन्म दुःखांत ओढण्याचा मला काय बरें अधिकार पोंचतो” या तर्कशास्त्रांच्या दुर्मेध व्यूहांत सांपडल्यामुळे निमूटपणें वैवाहिक स्थिति परंकरतो. याहीपेक्षा अधिक उदात्त ध्येय अवगत हिंदुसमाजाला कशाला हवें? असली नीरस ध्येयें समाजापुढें मांडून समाजास खची करण्याचा प्रयत्न सारखा या मासिकांतून होत आहे व झणूनच त्यासंबंधानें वर एवढा विस्तार केला आहे.

अशा तऱ्हेच्या मासिकांस ग्राहकांची उणीव नसते. यांचा वाचकवर्ग फार मोठा आहे आणि त्यांतील बराच मोठा भाग धर्मवर्गाचा आणि अपक्व बुद्धीच्या मुळांचा आहे. असल्या मासिकांवर ग्राहकांच्या उज्या

पडत असल्यामुळे त्यांची संख्या सारखी वाढत चालली आहे व त्याबरोबरच या मासिकांच्या संपादकांची सांपत्तिक स्थितीही सुधारत चालली आहे. तथापि या सुधारणेबरोबर मासिकांचे अंतरंग सुधारण्याची इच्छा मात्र वाढत असलेली दृष्टीस पडत नाही. बाह्यांग मोहक करण्याचा प्रयत्न मात्र फार जोराने चालू आहे. मळपृष्ठाकरिता वापरण्याचा कागद कोण अधिक झकाऱ्याचा वापरतो याबद्दल या संपादकांत जणू काय अहमहमिका लागलेली दिसते. आंतील चित्रांचे संख्येत एक दुसऱ्याला खाली खेचण्याची शिकस्त करून राहिला आहे. मासिक पुस्तकें उघडल्याबरोबर जणू काय नाटकाचा पडदा उघडल्याचा भास वाचकांस व्हावा अशी संपादकांची तंत्र इच्छा दृष्टीस पडते. बाहेरच्या झकाऱ्याने आंतील मजकुरांतील गुणदोषान्वेषणा विषयी वाचकांना अंध बनविण्याचा बुद्धिपुरःसर प्रयत्न यांच्याकडून होत आहे की काय अशी शंका येते. महाराष्ट्रातील रंगभूमी व मनोरंजक मासिके या दोन्ही संस्थांची अवनाति एकाच मार्गाने एकाच प्रमाणांत होत आहे. अभिनय नाटकाची निवड करतांना, त्यांतील कथानकांनै मनोहरत्व, प्रसंगांची गंभीरता, नायकांचे उच्चत्व किंवा कवींच्या कल्पनेचे विशदत्व, अभिनयत्व व औचित्य याचा विचार न होता, लोकांच्या ग्राम्य रुचीस अनुसरून असलेल्या प्रवेशाची रेलचेल त्यांत झाली आहे किंवा नाही, आजपर्यंत प्रेक्षकांच्या नजरेस न पडलेली अशी अद्भुत सीनरी आणण्याची त्यांत कितपत सोय आहे, स्त्रीवेषधारी लहान अर्भकांचा घोळका रंगभूमीवर नाचण्याकरितां कितीदां आणतां येण्याची व्यवस्था या नाटकांत आहे इत्यादि गोष्टीवरूनच नाटक मंडळ्याकडून नाटक बहुधा करण्यांत येतें. सुदैवाने कोल्हटकर व खाडिलकर यांसारख्या

लेखकांनी या प्रकारीस आळा घालण्याचा क्रम सुरू केला आहे व या बाबतींत तरी त्यांच्या प्रयत्नास यश येईल अशी आशा बाळगण्यास बळकट कारणे आहेत, परंतु ज्या वर्गाच्या मासिकासंबंधी विवेचन चालले आहे त्याजकडे पाहिले म्हणजे आघेची एकदम निराशा होते. बहिरंगाविषयी विलक्षण काळजी आणि अंतरंगाविषयी बेफिकरी हे या मासिकाच्या स्वरूपाविषयी सामान्य विधान करण्यास कांहींच हरकत नाही. यांच्या कथांतील नायक, नायिका, व इतर गौणपात्रे यांच्या शब्दाचित्रावरून देखील वरील सिद्धांतासच बळकटी येते. चित्रे देण्यांत महाराष्ट्रातील खऱ्या व परंपरागत सद्गुणांची ओळख वाचकांस व्हावी, किंवा महाराष्ट्राच्या प्राचीन वैभवाची, सामर्थ्याची आणि कर्तु-मर्तुम् शक्तीविषयी एक प्रकारचा आत्मविश्वास त्यांच्यांत उत्पन्न व्हावा, अथवा संय-स्थितांतील अधोगतीची टोंचणी त्यांच्या मनास बोंचावी हे धोरण नसून ज्यांची नांवे ऐकण्यांत किंवा चित्रे पाहण्यांत पुण्य ना पुरुषार्थ असल्या लोकांच्या चेहऱ्याच्या रांगा वाचकांच्या नजरेखालून एकापाठीमागून एक लावून देण्याचाच त्यांचा उद्देश दिसतो. कथाभागांतील प्रसंगाळा उद्देशून काढलेल्या चित्रांत चित्रकलेच्या दृष्टीने काय गुणदोष असतात हे सांगण्याचा मला अधिकार नाही, परंतु हे प्रसंग एक तरुण आपल्या लाडकीचा कंकणरहित हस्त मोठ्या प्रेमाने वरून कुंकुमविरहित त्वामुळे मुखकमळावरील रक्तिमेत जो फिकटपणा आलेला असतो तो नाहीसा करून टाकण्याकरितां व कपोलावर गुलाबी छटा खुलवून उडविण्याकरितां कडकडून चावा घेत आहे असल्या जातीचेच फार असतात. मासिके ही तत्कालीन समाजस्थितीची आदर्श

म्हणून समजली जातात व मासिकांतील चित्रांकडे संपादकांच्या खोली बाहेरील दुनिया याच दृष्टीने पाहत असते. ज्यांना महाराष्ट्राची खरी स्थिती माहित नाही असल्या एखाद्या वंग-बंधूचे नजरेस वरील चित्रे आली तर सर्व महाराष्ट्र अत्यंत विषयलंपट बनत चालले आहे हे पाहून त्यास खेद झाल्याशिवाय राहणार नाही. विरहव्यथित प्रणयी जनांच्या अश्रूनीं कांहीं पाने भिजलेलीं सांपडतील तर दुसरीं कांहीं पाने विरहानळज्वालांनीं दग्ध झालीं आहेत व त्यांतून उठणाऱ्या अर्थ-शून्यतेच्या धूस्रामुळे वाचकांचे डोळे पाण्याने भरून आणून एक प्रकारची अंधता उत्पन्न करित आहेत असें दृष्टीस पडेल. तात्पर्य काय की चित्रे घ्या की कथा घ्या दोन्हींतून प्रेमा-शिवाय दुसरा रस नाही. प्रेमरसाचें यथार्थ चित्र काढण्याच्या प्रयत्नांत काळीदासासारख्या कविकुलगुरुला देखील अश्लीलता टाळणें कठीण झालें आहे. मग या विचारदुर्बल लेखकांची लेखणी आपली कथा अधिक लोकप्रिय व चटकदार करण्याकरितां कोणत्या देखाव्यांतून प्रवास करील हें सांगण्याची अवश्यकता नाही. शब्दचित्रें व दृष्टचित्रें हीं उभयतां या प्रमाणें अमरस अशीं महाराष्ट्रांतील मासिकांत आहेत.

चित्रे व डोक्यांस दिपवून टाकणारी बाह्य झकाकी याचा परिणाम वाचकवर्गावर कसा होत आहे हे पाहिलें असतां या प्रकारच्या अतिरेकाची कोणाही समजस माणसाला चीड आल्याशिवाय राहणार नाही. बाह्य मोह उत्पन्न करून प्राहकांस आपल्याकडे ओढण्याचा प्रकार दुकानदारीच्या दृष्टीनें गुण म्हणून समजण्यांत येईल परंतु वाडमयाच्या दरबारांत ही फसवेगिरी अक्षम्य आहे. भूलथाप देऊन खोटा माळ पदरांत बांधणें ही व्यापारी चलाखी न्यायाचे गृहांत गुन्हा म्हणूनच समजण्यांत

येते. असल्या बाह्य भपक्याची गोडी समाजी-ला लावणाऱ्या संपादकाकडून खऱ्या वाडमयाच्या प्रसारास केवढें विन्न येत असेल याची कल्पना महाराष्ट्रांतील वाचक वर्गाच्या सांप-त्तिक स्थितीचा विचार केला असतां सहज लक्षांत येईल. विविधज्ञानविस्तारसारख्या मासिकांची वर्गणी बंद करून असल्या मासिकांस वर्गणीदार झाल्याची कित्येक उदाहरणे मला माहित आहेत. असली संख्या मोजण्याचें एखादें साधन उपलब्ध असतें तर ही संख्या आपल्या कल्पनेहून पुष्कळच जास्त आहे असें सहज दाखवितां आलें असतें. गौण मागाविषयीं विळक्षण आसक्ति वाचकवर्गांत उत्पन्न केल्यामुळे कोणाही मध्यमस्थितीतील वर्गांतील विचारी माणसास मासिक पुस्तक काढणें वरील संपादकांनीं जवळ जवळ अशक्य केले आहे. दहा पांच चित्रे असल्याशिवाय मासिक पुस्तक हातांत घेण्याच्या लायकीचें नाही अशी समज हळुहळु वाढत चालली आहे. सरकारनें छापखान्या-विषयीं कडक कायदा करून अगोदरच गरीब लोकांना ज्ञानप्रसार करण्याचा मार्ग बराच-निर्गद केला आहे व त्यांतच चित्रे देण्याच्या मोहक पद्धतीचा परिपाठ पाहून आमच्यांतील कांहीं संपादक त्या अडचणींत नर घालीत आहेत. मासिकांतील लेखाचें मर्म समजण्याकरितां प्रसंगविशेषीं चित्रे देण्याच्या परिपाडाला कोणाही नांव ठेवणार नाही परंतु अमुक एक संख्या नियमितपणें देत जाण्याचा प्रघात मात्र फारसा हितावह नाही किंवा प्रशंसनीयही नाही.

मासिक पुस्तकांनीं श्रीमंत माणसाच्या दिवाणखान्याची स्पर्धा करण्याचें कांहींच कारण नाही. कलापट्ट लोकांस आपल्या कौशल्याचा प्रसार करण्याचा मार्ग खुला आहे. परंतु मा-

सिकें पुस्तककारांनीं आपल्या पानांवर योग्य शब्दचित्रे काढण्याचें सामर्थ्य स्वतःचे लेखणांत नाहीं म्हणून चित्रकारांना आपल्या कुंचल्याचा उपयोग करण्याकरितां हांक मारावी ही मोठी खेदास्पद ग्हेष्ट आहे. महाराष्ट्र गरीब आहे, त्यामुळे सरकारी नवीन पद्धतीनें शिक्षण अधिक महाग होत आहे हें पाहिल्याबरोबर आमचे राजकीय पुढारी एकदम ओरड करतात. परंतु शिक्षणाचीं आमच्या हातांत असलेलीं साधनें दिवसें दिवस आम्ही अधिकाधिक महाग करीत आहोंत व असल्या साधनांची विपुलता होणें क्रमाक्रमानें अशक्य करीत आहोंत इकडे मात्र आमच्यातील विचारी लोकांचें लक्ष जात नाहीं याळा काय म्हणावें हेंच सजत नाहीं. याच्या उलट बहिरंगाची सुधारणा करण्यांत विलक्षण यश संपादन केल्याबद्दल अभिनंदनपर पत्रें पाठविणाऱ्यांत या राजकीय पुढार्यांपैकीं कित्येकांचीं नांवें सांपडतील. ज्याप्रमाणें एखाद्या गृहस्थाला संभावित झणून राहावयाचे असल्यास अंगावर दिव्यामोत्यांचे दागिने घालण्याची अगर भरगची किंवा मखमली पोषाख करण्याची जरूर नाहीं त्याचप्रमाणें मासिक पुस्तकांना देखील चित्रांची विशेष गर्दी न उडवितां उपयुक्त आणि कार्यकारी बनतां येईल. या विधानाच्या पुष्ट्यर्थे खुद्द महाराष्ट्रांतील मनोरंजक मासिकांच्या पूर्वे इतिहासाचें अवलोकनही पुरे आहे. “ नाट्य-कथार्णवासारख्या मासिकांनं या क्षेत्रांत महाराष्ट्राची व एकंदर मराठी वाङ्मयाची जी सेवा केली ती चित्रांच्या आणि चकचकीत मळपृष्ठांच्या अभावींच केली. त्यांत प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्या आणि नाटके ही स्वतंत्र अशीं थोडीं झेतीं परंतु परकीय भाषेतील प्रतिभासंपन्न कृतींचीं रूपांतरें अत्यंत मधुर

मधुर अशा भाषेत केलेली आहेत व त्यांच्या त्या प्रयत्नामुळे एकाएकी महाराष्ट्रांतील नाट्य-वाङ्मयांत कशा प्रकारच्या ग्रंथाची भर करण्याकडे महाराष्ट्रांतील विद्वान लोक कित्येक वर्षे लागले होते हें रसिक वाचकांस विदित आहेच. कादंबरीचा ओघ ऐतिहासिक कथानकाकडे ओढण्याचा मान वरील नाट्यकथार्णव आणि विस्तारांतून प्रसिद्ध झालेल्या करणवाघेलासारख्या कादंबरीच्या लेखकांकडेच आहे. परंतु हल्लींच्या मनुत मासिक पुस्तककार अंतरंगापेक्षां बहिरंगाचीच काळजी घेत आहेत आणि त्यांचा वाचकवर्गही आंतर-शुद्धीपेक्षां बाह्य टापटीपांतच मग्न झाला आहे असें सूक्ष्म निरीक्षण करणारांचे लक्षांत येईल.

चौथा प्रकार.

विवेचक मासिकें

—•—•—•—

यानंतरचा मासिकांचा वर्ग विवेचक मासिकांचा. मासिकांचें खरें कार्य याच तऱ्हेच्या मासिकांकडून होत असतें. व यांच्यावरील जबाबदारीही फार मोठी आहे. या निबंधाचे आरंभी, मासिक पुस्तकाच्या संबंधां जो सामान्य उल्लेख केला आहे तो याच जातीच्या मासिकांना विशेषतः लागू पडतो. वजनदार मासिक पुस्तकें याच वर्गातील असतात. इतर प्रकारच्या मासिकांकडून त्यांचें कार्य बरोबर होत आहे किंवा नाहीं हें पाहण्याचें काम यांचें आहे. अशा वर्गाच्या मासिकांकडून वाङ्मयाला वळण घालण्यास कशी मदत होते याचें विवरण अगोदर येऊन गेलेंच आहे.

या भागांत महाराष्ट्रातील कोणतीं मासिके या सदराखाली घालतां येण्यासारखी आहेत, आजपर्यंत या जातीचीं जीं मासिके होऊन गेलीं त्यांच्याकडून मराठी वाङ्मयाची सेवा कशा प्रकारें झाली व महाराष्ट्र वाङ्मयावर त्याचा काय परिणाम झाला व हल्लींच्या मासिकांत जर अधिक सुधारणा करावयाची असेल तर कोणत्या तऱ्हेचे लेख यावयाला पाहिजे या प्रश्नाचा त्रोटक विचार करावयाचा आहे.

‘मराठी शाळापत्रक,’ ‘लोकहितवादी,’ ‘निबंधमाला,’ ‘निबंधचंद्रिका,’ ‘सुविचार,’ ‘समागम,’ ‘ग्रंथमाला,’ ‘सरस्वतीमंदिर,’ इत्यादि या वर्गीचीं प्रमुख मासिके आतां बंद झालीं आहेत. ‘विविधज्ञानविस्तार’ हे सर्वांत जुने मासिक महाराष्ट्राचे सुदैवानें अजून हयात आहे. या शिवाय ‘लोकशिक्षण,’ ‘चित्रमय जगत,’ ‘ज्ञानांजन,’ ‘नवें मन्वंतर’ इत्यादि नवीन मासिके याच दिशेनें कार्य करण्याकरितां निघालीं आहेत.

मराठी भाषा व मराठ्यांचा इतिहास या विषयी महाराष्ट्रांत विलक्षण अभिमान उत्पन्न करण्याचें श्रेय निबंधमाला, विविधज्ञानविस्तार प्रभृति या जुन्या मासिकांसच आहे.

मराठी भाषेंत केवढे सामर्थ्य व आवेश आहे ही गोष्ट निबंध मालाकारांनीं सर्व महाराष्ट्रीयाने पूर्णपणें प्रत्ययास आणून दिली आहे. कितीही गहन विचार असले तरी ते वाहून नेण्याची शक्ति मातृभाषेंत आहे, तेवढ्या, करितां इंग्रजी भाषेंत अवलंबन करावयास नको, ही जातिव मालाकारांपूर्वींच्या महाराष्ट्रास प्रायशः नव्हती म्हणूनच आमच्यांतील अत्यंत बुद्धिवान, विचारी व विद्वान् लोकांना इंग्रजींतून लेख लिहिण्याची आणि इंग्रजी मधूनच व्याख्यान देण्याची सवय झाली होती. पद-

वीधर म्हटला कीं त्याचा लेख एकाद्या प्रमुख इंग्रजी पत्रांतून किंवा मासिकांतून प्रसिद्ध व्हावयाचा, एखादें देशी पत्र काढलें तरी पदवीधर विद्वान् हा इंग्रजी भागाचा संपादक असावयाचा व मराठी भागाकरितां मग दुसऱ्या कोणाची तरी योजना करावयाची. देशी पत्र निवळ मराठींतून काढल्यास त्यांचें सरकारांत व लोकांत त्यांचें वजन पडणार नाहीं अशी समजूत असल्यामुळे प्रत्येक प्रमुख पत्र बहुधा द्विमुखी असे, भारदस्त लेख इंग्रजी मुखानें प्रकट होत असत व सामान्य मजकूर मराठी मुखानेंतून बाहेर पडत असे. त्या वेळांचीं वर्तमानपत्रे ह्मणजे चतुर्मुखी ब्रम्हदेवांचा लहान नातवंडें आहेत कीं काय असे एखाद्यास सहज वाटण्याचा संभव आहे. एकसमयावच्छेद करून चारों मुखानीं चार वेद म्हणणारा ब्रम्हदेव आणि दोन तोंडांनीं एकदम इंग्रजी व मराठी भाषांतून ज्ञानाचा प्रकाश पाडणारा त्यावेळेचीं पत्रे यांत साम्य नाहीं असें कोण म्हणेल ? परंतु ब्रम्हदेवांनीं योनिसंभव सृष्टि उत्पन्न करण्यापूर्वीं कांहीं अयोनिसंभव मानसपुत्र उत्पन्न झाले व तदनंतर उत्पन्न झालेल्या प्राणिमात्राचें गुरुस्थान यांच्याकडे राहिले असा पौराणिक इतिहास आहे. कांहीं अशीं तसाच प्रकार मराठी वाङ्मयाचही झालेला आहे. द्विमुखी पत्रांनंतर मराठींत रचना करणारे ग्रंथकार येण्यापूर्वींच मराठी मासिके आली व त्यांनीं विद्वान् लोकांच्या मराठी विषयान्या अनास्थेसंबंधानें निर्भेडानें कोडे ओढावयाला आरंभ केला व निबंधमालाकारांनीं तर वाङ्मयांत ज्या तऱ्हेच्या ग्रंथांचा त्यांना अवश्यकता त्यावेळेस वाटत होती तशा प्रकारच्या विषयांवर स्वतंत्र सूचक व ओजवी लेखांची माला गुंफण्यास आरंभ

केला. सात वर्षेपर्यंत अव्याहत रीतिने त्यांनी महाराष्ट्रापुढे मराठी भाषेच्या अनेकविध रूपांचे प्रदर्शनच उघडून ठेवले होते असे झटले तरी चालेल. निबंधमाला म्हणजे मराठी भाषेच्या सामर्थ्याचे, सौंदर्याचे, सौष्ठवाचे व इतर अशाच श्रेष्ठ गुणांचे दिव्य प्रदर्शनच होते. या प्रदर्शनांतील कोणत्याही दालनांतून तुम्ही किरा तुमच्या नेत्रांत कधी सुकुमार व सालंकार मूर्तींचे दर्शन होईल तर कधी ती आपले नेत्र कोणते लाळ करून एक प्रकारच्या धक्काराने परभाषाला माराण्याकडे पाहत आहे असे आढळून येईल. कधी आपल्या प्राचीन वैभवाचा लहरी पोषाख आंगावर चढवून व खंया अक्षावर आरुढ होऊन मोठ्या चालतेने सर्व हिंदुस्थानभर सारखी वेगाने फिरत आहे असा देखावा आपल्या डोळ्यांसमोर येतो आहे तोच पलीकडच्या दालनांतून अंगावरील सर्व दागिने काढून ठेवून आपले केंस मोकळे सोडले आहेत व अत्यंत चिंताकांत व दुःखी झाल्यामुळे जिची तेजस्वी दृष्टी पाण्यने भरून आली आहे असा हृदयद्रावक देखावा आपल्या नजरेस येईल. के० विष्णुशास्त्र्यांनी तिला वाटेल त्या रीतीने खेळविले आहे व जगाच्या निदर्शनास तिचे श्रेष्ठत्व आणून दिले आहे. गेल्या एक हजार वर्षांत मराठी भाषा ज्यांना अंकित झाली होती असे तीनच पुरुष होऊन गेले. एक शके बाराशे बारातला आपल्या व्याख्या ३२ व्या वर्षीचे आत भावार्थदीपिकेसारखी दिव्य सौंदर्याने भरलेली, अध्यात्मविद्येच्या प्रकाशाने चमकणारी, सद्गतांच्या अंतःकरणास उचंबळ्या सोडणारी, रचना करणारे श्री. ज्ञानेश्वर महाराज. दुसरे, कविवर्य भोरपंत. आणि तिसरे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. या प्रतिभासंपन्न लेखकांस 'वागवश्येवानुवर्तते'

हे उद्गार यथार्थ लागू होतात. 'मी मराठी भाषेचा शिवाजी आहे' हे विष्णुशास्त्र्यांनी स्वतःसंबंधी काढलेले उद्गार यथार्थ नाहीत असे कोणता रसिक म्हणू शकेल? शिवाजी महाराजांपूर्वी महाराष्ट्राची जशी शोचनीय व अनुकंपनीय स्थिति झाली होती तशीच मराठी गद्याची स्थिति शास्त्रीबांवांपूर्वी होती. महाराष्ट्रातील कर्ती माणसे परक्याच्या दारांत मर्दुमकी व मुत्सद्देगिरी गाजवित व आपल्या शौर्याने व शहाणपणाने दुसऱ्याच्या मोठेपणाची भर करीत. त्याचप्रमाणे शास्त्रीबांवांच्या अगोदर जे लेखक झाले ते बहुत करून इंग्रजी किंवा संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे करणारे होते व त्यांच्या या कृतीमुळे मराठीचा गौरव न होता या दुसऱ्या वाडमयाविषयी विलक्षण आदर मात्र उत्पन्न होत होता. शास्त्री बांवांना आपली यक्षिणीची कांडी फिचून जेव्हा निबंधमालेतून मराठीचे प्रदर्शन उघडावयास आरंभ केला तेव्हा एकदम महाराष्ट्राच्या दृष्टीवरील अज्ञानपटल दूर झाले व त्यांचे ठिकाणी एक प्रकारचा आत्मविश्वास व आत्मप्रत्यय उत्पन्न झाला. या जादूच्या कांडीने महाराष्ट्र शास्त्रीबांवांच्या हयातीत तर पूर्णपणे भारला हाताच परंतु त्या जादूचा प्रभाव अजूनही दृष्टीस पडत आहे. पुस्तकपरिक्षण, काव्यविवेचन, इतिहास, चरित्रग्रंथ, प्राचीन मराठी कवींचे श्रेष्ठत्व, मराठी व्याकरण, व कोश, या सर्वांचा शास्त्रीबांवांनी ठिकठिकाणी धार्मिकपणे विचार केला आहे व त्यांच्या विचारांनी मराठी वाङ्मयाला अत्यंत इष्ट असे वळण लागले आहे. चरित्रग्रंथांची प्रवृत्ति प्राचीन कवींविषयीची आस्था, ऐतिहासिक अभ्यासाची वाढ ही त्यांची दृश्य फळे आहेत.

मुख्यतः शास्त्रीबोवांच्या लेखांत जरी हा परिणाम असला तरी कै० गोपाळ हरि देशमुख यांनी लोकहितवादीमधून प्रसिद्ध केलेले ऐतिहासिक लेख व गोष्टी, कै० हरि माधव पंडित व त्यांचे स्नेही यांचे विविध-ज्ञान विस्तारांतून प्रसिद्ध होत असलेले विविध विषयांवरील निबंध, इत्यादि साह्याचा परिपोष त्याचवेळीं मिळाल्यामुळे तो परिणाम त्यांच्या हयातीनंतर आज इतकीं वर्षे टिकून राहिला आहे. तथापि आतां अशी वेळ आली आहे कीं त्यांनीं जें वाङ्मयास वळण दिलें त्यांच्या पलीकडील मार्ग आंखून दिला पाहिजे, नाहीतर बऱ्या वाईट लेखकांची एकाच क्षेत्रांत विनाकारण गर्दी उडून एकाळाही आपला मार्ग व्यवस्थित रीतीनें व शीघ्र आक्रमितां येणार नाही.

शास्त्रीबोवांनीं व त्यांच्या समकालीन लेखकांनीं प्राचीन मराठी कविता व मराठ्यांचा इतिहास या विषयांकडे पदविधर विद्वानांचे लक्ष खेचलें व त्या क्षेत्रांत कित्येक ग्रंथकारांनीं केलेला रचना खरोखरीच अत्यंत अभिमानास्पद अशी आहे. परंतु शास्त्रीबोवांच्या काळीं उपलब्ध नव्हती किंवा निदान प्रमुखपणें दृष्टीस आलीं नव्हतीं अशीं नवीनं शास्त्रें आतां उदयास आलीं आहेत. या शास्त्रांच्या अध्ययनाची इतिहासाचे योग्य अभ्यासास जरूर आहे. अशा विषयांवरील लेखक प्रायः महाराष्ट्रांत थोडेच आहेत. परंतु जीं दोन चार माणसे आहेत तीं बहुतेकरून Indian Antiquity किंवा Royal Asiatic Society चें मासिक यांतूनच लढित असतात. अशा विषयांवरील लेख आतां मराठी मासिकांतून प्रसिद्ध झाली पाहिजेत, त्याचप्रमा-

णें शास्त्रीबोवांचे वेळीं महाराष्ट्रांत सामाजिक प्रश्नांवर धुमधुकी सुरू होती आणि पाश्चात्यांच्या चालीरितींच्या अनुकरणाच्या पाठोमागे बहुतेक सुशिक्षित वर्ग लागला होता, तो स्थिति पाळून सामाजिक प्रश्नांचो जागा आतां राजकीय प्रश्नांनीं घेतली आहे व खुद्द सामाजिक प्रश्नांच्या विवेचनपद्धतींत हा फार फरक पडत चालला आहे. या दोन प्रश्नांवर इंग्रजी मासिकांतून आमच्या विद्वानांचे देखाळ फार अधिकारयुक्त लेख येतात. परंतु मराठी मासिकांकडे जर पाहिलें तर राजकीयप्रश्नांचा वाराही त्यांना खपत नाहा असें दिसतें. वर्तमानपत्रांतून होणाऱ्या चर्चेवर मंदोराश्रीयांना निर्वाह करवा लागतो. त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं मराठी वाङ्मयांत राजकीय प्रश्नांवर सोपपत्तिक ग्रंथ मुळींच निर्माण झाले नाहीत. मराठी वाङ्मयांतील ही उणीव दूर करण्याचा खरा मार्ग म्हणजे मराठी मासिकांनीं या विषयाविषयांची आपली उदासीनता अजीबात टाकून दिली पाहिजे. “ वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत राजकारण नको ” म्हणून जिकडून तिकडून सारखा ओरड ऐकण्यांत येते. परंतु राजकीय वक्तृत्व व राजनीतीवरील ग्रंथ आणि राजकीय तत्वज्ञान यामुळेच तर इंग्रजी वाङ्मयाला विलक्षण महत्त्व प्राप्त झालें आहे ही गोष्ट विसरतां कामा नये. लोकांच्या अंतःकरणांत राजकीय महत्वाकांक्षा उत्पन्न झाल्या आहेत आणि या आकांक्षांचें यथायोग्य व तात्विक दिग्दर्शन मासिकांतून न झाल्यास वाङ्मयाभिवृद्धीचें एक अत्यंत प्रमुख अंग अगदीं क्षीण असें राहील. राजकीय प्रश्नांची गंभीर व सोपपत्तिक चर्चाही विळायतेंताळ नामांकित मासिकांतून नेहमीं करण्यांत येते.

कोणताही प्रश्न उपस्थित झाला अपता विद्वान् लोका या विद्वान्मधून आपले विचार प्रदर्शित करतात. परंतु आमचीं मराठीं मासिक पुस्तकें वाचनाऱ्यांस वारकऱ्यांबरोबर पंधरांचे यात्रेस तरी जावें लागतें, किंवा एखाद्या भिकार नायकाबरोबर शृंगार-चेष्टा करण्यांत दिवस काढावा लागतो, अथवा एखाद्या जुन्या पंडिताबरोबर प्लेटो व साक्रेटीस यांचा वादविवाद ऐकून बसण्याची पाळी येते. सद्यःस्थितीचा उपेक्षा करणाऱ्या कोणत्याही लेखांत जिवंतपणा असणें शक्य नाही व तो जिवंतपणा असल्याशिवाय वाचकांच्या वृत्तीवर किंवा वाङ्मयावर परिणाम करण्याचें सामर्थ्य त्यांत येत नाही. प्राचीन ग्रंथांचा अभ्यास तरी सद्यःस्थिति समजण्याकरितां पाहिजे. सर्वे ज्ञान सद्यःस्थितीवर प्रकाश पाडण्यास साध्य करितें म्हणूनच हवें आहे. नुसता विनोद उत्पन्न करण्याकरितां मासिकांचा अवतार नाही. त्यांचा वेष टीकाकारांचा आहे. ही गोष्ट त्यांनीं नेहमीं आपल्या उराशीं बाळगली पाहिजे. सामाजिक, औद्योगिक, सांपत्तिक, राजकीय किंवा शिक्षणविषयक सर्वे प्रश्नांचा विचार मासिकांतून होत अटला पाहिजे. व तो केवळ सद्यःस्थितीचीं यथार्थ कल्पना यात्री आणि भावी उन्नतीचा मार्ग कोणता हें दाखवून एवढ्याच बुद्धीनें व्हावयाला पाहिजे. लोकांत विचारजागृति करण्याचें काम मासिक पुस्तककार करतील व किती दिशेनें विचार करतां येण्यासारखा आहे हें जर ते दाखवितील तर वाङ्मयाच्या वृक्षास चारी बाजूंनीं पालवी पडेल. आणि हल्लीं चालू आहे या एकदेशी तऱ्हेनें जर मासिके चालविलीं तर त्यांचा समजाला १ फारसा उपयोग नाही किंवा वाङ्मयास फारसा उप-

योग नाही असें स्पष्टपणें सांगण्यास कोणतीच हरकत नाही.

विवेचक मासिकांतून अत्यंत महत्वाचे विषयाची उपेक्षा कशी होत आहे हें वर सांगितलेंच आहे. मासिकांना कधीं तरी ठरीव धोरण पाहिजे. महाराष्ट्रातील मासिकांत प्रायः धोरणाचा अभाव दृष्टीस पडतो. यामुळे त्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांत बहुशः संगती झणून नसते. विविध विषयावरील माहिती आपल्या मासिकांच्या आकारमानाप्रमाणें समाविष्ट करणें हेंच त्यांचे धोरण आहे. प्रतिपाद्य विषयांत कितीही वैचित्र्य असलें तरी तात्पर्यांत त्या सर्वांची एकवाक्यता पाहिजे. परंतु ही गोष्ट सिद्ध होण्याकरितां एकाच विचारानें प्रेरित झालेल्या दहा पांच विद्वानांच्या संघाकडेच लेख लिहिण्याचे व निवडण्याचे काम पाहिजे. हल्लींच्या मासिकांतील लेखांकडे पाहिले म्हणजे कोणा ही लेख पाठविल्यास त्याचा अनादर मासिक पुस्तककाराकडून सहसा होणार नाही अशी उमद एखाद्या अनभ्यस्त लेखकांस देखील येईल. मासिक अमुक एका विशिष्ट मताचा प्रसार समाजांत करण्याकरितां काढण्यांत आले आहे ही गोष्ट ठरली म्हणजे कोणते लेख यावयाचे व कोणते ध्यावयाचे नाहीत याची निवड करण्याची जबाबदारी संपादकांवर येते. त्याच प्रमाणें प्रसिद्ध करावयाच्या लेखांत देखील कमी महत्वाचा कोणता व अधिक महत्वाचा कोणता हें त्यांस ठरवावें लागतें व लेखांन मासिकाची जागा त्यांच्या कमी अधिक महत्वाचें प्रमाणावरच अवलंबून ठेवणें त्यांस भाग पडतें. असें धोरण नसलें म्हणजे लेखांच्या प्रकाशनांत मोठी अनवस्था उत्पन्न होत असते. साहसा वाळवंटाच्या वर्णनानें मासिकाचीं पंचवीस पाने भरून निघाली आहेत आणि वाङ्मयांत

नवीन व मौल्यवान् भर घालणाऱ्या श्रेष्ठ कृतीच्या परीक्षणास पुरे पान देखील मिळाले नाही हा जो प्रकार मराठी मासिकांतून वारंवार दृष्टीस पडतो याचें कारण मासिक पुस्तककाराचें ध्येय म्हणून कांहींच ठरले नाही हें होय. दर महिन्यास सर्व पाने पाठपोट छापून काढून तीं वाचकांच्या हातांत दिली पाहिजे एवढीच विवंचना संपादकांना लागली असते. त्यामुळे लेखांची निवड किंवा प्रकाशनाचा अनुक्रम देखील ठरविण्याची त्यांना जरूर भासत नाही. पुष्कळां अत्यंत नीरस लेखांनीं संबंध मासिकाची जागा अडवून टाकल्यामुळे महत्वाचे लेखांतील अगदींच थोडा भाग त्या अंकांत प्रसिद्ध होऊन वर 'अपूर्ण' असा छाप मारलेला पाहणें वाचकांचे नशीबी येते. या धोरणाच्या अभावाचा असाही परिणाम होतो कीं, हातीं येण्यापूर्वीच संपादक कधीं कधीं लेख प्रसिद्ध करावयास आरंभ करतात. आणि अखेरीस त्यांना तो लेख अपुराच सोडावा लागतो.

अभिप्रायाकरितां आलेल्या पुस्तकांची पोंच स्वीकारतांना सविस्तर अभिप्राय सवडीनुसार लवकरच देण्यांत येईल असा शेर मारल्याशिवाय तर संपादकांना चैन पडत नाही. परंतु त्यांतील कित्येक महत्त्वांच्या ग्रंथांचें परीक्षण मद्दिनोगमतीच नव्हे तर वर्ष वर्ष करण्यांत येत नाही. याच्या उलट संपादकांना ज्या विषयांचें ज्ञान नाही असल्या विषयावरील ग्रंथाच्या परीक्षणानें अंकचे अंक भरून निघाल्याचीं ही उदाहरणें दाखवितां येईल. या धोरणाच्याच अभावा-मुळे लेखकांच्या लेखांचा आदर करण्यापूर्वी प्रतिपाद्य विषयांत लेखकाची गति कितपत आहे याची वास्तुपुस्त देखील करण्यांत येत

नाहीं. या प्रकारांत इष्ट असा फरक थोडासा पडत चालण्याचें गेल्या दोवतीन वर्षांत दिसून येत आहे. तथापि मासिकांनीं आपलें ध्येय स्पष्ट रेखून टाकिले आहे असें विनम्र विधान करण्या इतकी लेखांची एकवाक्यता एक किंवा दोन मासिकें सोडून इतरांत दृष्टीस पडत नाही.

धोरण किंवा ध्येय ठरविणें हें अर्थात् प्रत्येक संपादकावरच अवलंबून राहणार आहे. परंतु कांहीं विशिष्ट तऱ्हेचें व विद्वान् लोकांस पसंत पडण्यासारखें ध्येय समोर ठेवल्याशिवाय आपल्या मासिकाचा योग्य आदर इतर व्यवसायबध्दूक होणार नाही अशी कल्पना जर एकदां दृढ झाली तर वाटेक त्याला उठल्या बसल्या मासिक पुस्तक काढण्याची हांव सुटणार नाही व पुष्कळ अनश्वक शब्द-विस्तार वाचण्याच्या परिश्रमांतून वाचक-वर्गास सोडविण्याचें श्रेय हल्लींच्या मासिक पुस्तककरांकडे येईल. शिवाय ज्यांनीं व्यवस्थित रीतीनें समाजोन्नतिकारक प्रश्नांचा अभ्यास केला आहे व समाजाच्या उन्नतीची दिशा ठरवून टाकली आहे, असल्या लोकांकडूनच लेख आणि विषयाची अवश्यकता प्रचलित मासिकांच्या संपादकांना मासू लागेल. नुपती सुंदर भाषा लिहितां येते एवढ्या सबबीवर मासिकांतील अप्रस्थानीं माझा लेख येईल ही प्रतिज्ञा विचारदुर्बल लेखकास करण्यास सवडच राहणार नाही. मराठी मासिकांस जितका वजनदारपणा यातयाळा पाहिजे तितका अजून आळा नाही ही गोष्ट सर्व मासिक पुस्तककार कबूल करतील. याची लहानशी खूण अशी आहे कीं आमच्या ज्या सर्वभारत व्यक्ति आहेत त्यांना आपल्या विषयीं मराठी मासिकांतून काय बरा वाईट मजकूर येतो हें पाहण्याची किंवा आपण हातीं

घेतलेल्या एकाद्या विशिष्ट लोकोपयोगी चळ-
वळीविषयी किंवा कार्याविषयी मराठी मासि-
कांचा काय अभिप्राय पडतो हे समजून
घेण्याची कल्पना स्वप्नांत देखील येत
नाही. त्याचे कारण त्यांची मातृभाषे-
विषयीची अनास्था हे तर आहेच परंतु
लोकनायक, विचारी किंवा विद्वान म्हणून
ज्यांचा लौकिक सर्व हिंदुस्थानभर गाजत
आहे, राष्ट्रीयसमसारख्या लौकिक संस्थांतून
किंवा कौन्सिलसारख्या सरकारी संस्थांतून
ज्यांच्या मताला मोठा मान मिळतो व
ज्यांचे वक्तृत्व आबालवृद्ध मोठ्या उत्पुक्ततेने
ऐकत असतात असल्या कर्त्या महाराष्ट्रियांचे
विचार मराठी मासिकांतून सहसा प्रसिद्ध होत
नाहीत व असल्या लोकांचे लेखनसाध
मिळाल्याशिवाय मासिकांस भारदस्तपणा
येणे अशक्य आहे. या विद्वानांकडून मराठी
मासिकांची पूर्ण उपेक्षा होते ही गोष्ट अक्षम्य
आहे किंबहुना नियम आहे हे जरी कबूल
केले तरी असल्या लोकांपाशीं लेखांची याच-
ना करण्याचा क्रम जर आमच्या मासिकांच्या
संपादकांनी सुरू केला तर तो प्रयत्न अगदीच
अनाद्यर्थी होईल असे मला वाटत नाही.
बरे, एखाद्या ठिकाणी थोडासा कटु अनुभव
आला तर “याच्या मोघावरमधिगुणे नावमे
लब्धकामा” या काळिदासीनीने त्यांस खचित
समाधान करून घेता येईल. परंतु अ-
सा अनुभव बहुशः येणार नाही अशी आशा
बाळगण्यास थोडीबहुत कारणे आहेत. निर-
निराळा मासिकांनी गेल्या ४-५ वर्षांत कांहीं
प्रिशेष सणानिमित्त जादा अंक काढण्याचा
परिगठ सुरू केला आहे व या जादा अंकां-
करितां डाक्टर भांडारकर, प्रोफेसर भानू, रा०
व० वैद्य अशा विद्वान लेखकांकडून मुहाम
लेख लिहवण्यांत येतात. सर चंदावरकर सार-

खा. आंगळभाषेकमिह. मराठी विद्वानांनी
असल्या अंकां करितां कधी कधी लेख
लिहिले आहेत. तेव्हां प्रचलित सामाजिक,
राजकीय किंवा दुपट्या एखाद्या विषयावर
त्यांचे लेख मिळतून ते छापण्याचा क्रम सुरू
केला तरी देखील विचारी वर्गाचे लक्ष या
मासिकांकडे लागल्याशिवाय राहणार नाही
व अशा रीतीने या विद्वानांच्या मतप्रकाश-
नाचे स्थान म्हणून मासिकांकडे लोक पाहू
लागले म्हणजे त्यांचे नष्टचर्चेचे दिवस संप-
ल्याशिवाय राहणार नाही.

महाराष्ट्रांत ज्या पुरुषांना सार्वभारत
(All India reputation) योग्यता
प्राप्त होते त्यांच्या पुढे लक्ष मत्त-
भाषेकडे कां जात नाही व आपले विचार
प्रशंसित करण्याकरितां एखाद्या मराठी मासि-
कांचा किंवा दैनिकचा आश्रय न करतां एक-
दम इंग्रजी मासिकांकडे ते कां धांव घेतात
हे सहृदयींनी न उलगडण्यासारखे थोडे आहे
खरे. परंतु थोडासा विचार केला असतां
त्यांचे स्मृतीकरण करतां येणे शक्य आहे.
महाराष्ट्रातील सर्व चळवळी राजकीय असो वा
सामाजिक असोत या अखिल भरतखंडाच्या
हिताचा विचार करण्याकरितां काढलेल्या
आहेत. आसेतु हिमाचळ आर्षोवर्त हे एक
राष्ट्र आहे अशी कल्पना भरतखंडात प्रसृत
करावी हा या चळवळीचा मुख्य उद्देश आहे
अशा एका राष्ट्रीयत्वाच्या विचारांत ज्याचा
काळ जातो त्या व्यक्तींना भरतखंडातील
सर्व प्रांतील विचारी लोकांना समजेल असा
आंगळ भाषेचा उपयोग करणे अपरिहार्य होतें.
ज्या प्रश्नाचा सर्व हिंदुस्थानच्या हिताशी संब-
ध येत नाही, असल्या प्रश्नाकडे महाराष्ट्रातील
कर्त्यपुरुषांनी नेहमी दुर्लक्ष केले आहे. ज्ञाति-
विषयक, संस्कृतीमूलक, किंवा केवळ प्रांतीय

संस्था यांचे मूळ महाराष्ट्रांत रुजले नाही. त्याचा परिणाम असा झाला आहे की महाराष्ट्राच्या गरजा, महाराष्ट्राच्या उणीया या भरतखंडातील इतर भागातून काढी मित्र आहेत की नाहीत याचा विचारच या लोकांकडून झाला नाही. राष्ट्रीय सभा, सामाजिक परिषद, औद्योगिक परिषद इत्यादी सर्वभारत संस्थांची सूत्रे महाराष्ट्रीय विद्वान् आपले हातांत धरून ठेवतात परंतु प्रांतिक सभा, साहित्यकार्य इत्यादि निवळ महाराष्ट्रीय प्रश्नांची त्यांना कधीच फिकीर वाटत नाही. याचे कारण भरतखंड हे एक राष्ट्र आहे या चुकीच्या कल्पनेचा पगडा त्यांच्या मनावर बसला आहे. भरतखंड हा पाच सहा राष्ट्रांचा संघ असून या सर्व राष्ट्रांना एकत्र करण्याकरिता सामान्य विद्या, सामान्य संस्कृति, सामान्य धर्म एवढी बंधने आहेत. या तीन साधनांनी सर्व भरतखंड एकत्र झाला आहे. परंतु वस्तुतः विस्तार, ऐतिहासिक परंपरा, जातींचा संकर मनोरचना या दृष्टीने पाहिले असता भरतखंडांतर्गत निरनिराळ्या राष्ट्रांची उन्नति भिन्न भिन्न दिशेने झाली आहे. या सर्व प्रगतीचा एकवटून एकच प्रवाह करण्याचा प्रयत्न यशस्वी होणे कठीण आहे. समान विद्या, समान धर्म आणि समान संस्कृति या सर्व सामान्यधर्मास हल्लीच्या काळात आणखी एका नवीन आणि अत्यंत महत्त्वाच्या बंधनाची जोड मिळाली आहे. एक छत्राखाली सर्व राष्ट्र आली असल्यामुळे सुख व दुःखाचा समान अनुभव सर्वांना येत आहे. यामुळे सर्व भरतखंड एका राष्ट्र पूर्वी नवले तरी आता ते एका राष्ट्र होण्याच्या तयारीत आहेत अशी आशा आमच्या पुढाऱ्यांस वाटत आहे. परंतु हा त्यांचा भ्रम आहे. आणि असल्या

आकाशास गवसणी घालण्याच्या प्रयत्नांत सर्व महाराष्ट्रांतील कर्ते पुरुष लागल्यामुळे त्यांचे मातृभाषकडे दुर्लक्ष झाले आहे. महाराष्ट्राच्या विषयी आपले काही विशेष कर्तव्य आहे अशी भावना त्यांच्या अंतःकरणांतून निघून गेली. बंगाल प्रांत आज जो महाराष्ट्र वगैरे प्रांत पुढे गेला आहे त्याचे कारण बंगाल हे राष्ट्र आहे. या कल्पनेची जोपासना त्यांच्याकडून गेल्या १००-१५० वर्षांत सारखी करण्यांत आली म्हणूनच आहे. महाराष्ट्रांतील कोणी विद्वान् I am neither a Hindu nor a Mohamedan 'मी हिंदूही नाही किंवा मुसलमानही नाही' असे उद्गार काढतो व धड हिंदूना मुसलमान असला 'मुरारेस्तुतीय पंथ' काढण्यांतच आपले आयुष्य खर्ची घालतो, तर दुसरा कोणी "I am an Indian first and Hind afterwards प्रथमतः मी इंडियन आहे असा विचार करीन, नंतर मी हिंदु आहे हा विचार माझे मनांत येईल, अशा प्रकारची प्रौढी मारीत निघतो. परंतु या सर्व विधानांत दिसून येणाऱ्या सर्वसंग्राहक वृत्तीत केवढी मोहक वेशय असले तरी या वृत्तीपासून प्रत्यक्ष कार्य होण्यास फार व्यर्थ येतो. विश्वत्रुत्वाची कल्पना उराशी बाळगणारा तत्त्ववेत्ता ज्याप्रमाणे प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रांत निरपयोगी ठरतो तसेच राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेची योग्य मर्यादा ज्यांना समजली नाही असल्या माणसांच्या सडुर्कोचा किंवा संस्कृतीचा स्थायिक परिणाम लोकांच्या शीलावर होत नाही. बंगालचे विद्वान् लोक बंगाल हे एक पृथक राष्ट्र समजतात आणि काही विशेष सुख दुःखाचा अनुभव आपल्या संस्कृतीत असलेल्या दुसऱ्या राष्ट्रांवरून घेणे आपले

नशीबीं आले आहे तेव्हा या समान आप-
त्तीच्या निरासाकरितां सर्वांनीं एकत्र होऊन
विचार करणें व प्रतिकाराच्या साधनाची
योजना करणें जरूर आहे ही गोष्ट त्यांना
पूर्णपणें पटली आहे. बंगालला राष्ट्रगीत आहे.
बंगालनें राष्ट्रीय वाडमय तयार केले, बंगाली
लिपींत ग्रंथ रचना केली नाहीं असा एक ही
विद्वान् त्या भागांत मिळणें मुश्कील आहे.
मला माझ्या राष्ट्रनें म्हणजे बंगालनें थोर
म्हणावें अशी महत्वाकांक्षा तिकडील विद्वानांत
आहे. आणि त्यामुळे वंग वाडमयानें इतर सर्व
वाडमयाला मागे टाकले आहे. महाराष्ट्रांतील
मासिकांनीं जें धोरण ठेविलें पाहिजे तें हें कीं
महाराष्ट्र हें एक राष्ट्र आहे आणि भारत सं-
स्कृतींत कांहीं विशेष तऱ्हेचा भाग महाराष्ट्रा-
च्यांनीं पार पाडावा असा परमेश्वरी संकेत आहे.

एकदां महाराष्ट्र हें एक राष्ट्र आहे ही कल्पना
महाराष्ट्रभर पसरली म्हणजे महाराष्ट्रांतील
ज्या अनेक चळवळी अगदींच कंठगतप्राण-
अवस्थेंत आहेत त्यांत नवीन चैतन्य उत्पन्न
होईल. मातृभाषा या शब्दाचें स्वारस्य लो-
कांचे लक्षांत येईल, मातृभूमी म्हणून ते महारा-
ष्ट्राकडे पाहतील. व हिच्या लेंकरांकडून धन्यता
मिळविल्याशिवाय इतरत्र मिळविलेल्या
लैकिकांची आमच्यांतील विद्वानांना प्रतिष्ठा
वाटणार नाहीं. कै० रानडे, तैलंग, गोखले.
डा० भांडारकर, इत्यादि विद्वन्मणांच्या हातून
मराठी वाडमयांत एका ओळीची देखील भर
पडून नये याचा काय म्हणावें हेंच समजत
नाहीं. खंडाला राष्ट्र समजणाऱ्या या व्य-
क्तींच्या प्रयत्नामुळे खंडाच्या प्रगतीस तर
विशेष सावें झालें नाहीं, परंतु राष्ट्र मात्र शर्य-
तींत मागे पडत चालले आहे. राष्ट्रीयत्वाच्या
खऱ्या कल्पनेची वाढ बंगालांत झाली अस-
ल्यामुळे वंगभंगाकरितां आमच्या वंगदेशी

ज्यांनीं आकाशगाताक एक कल्पना सोडले होते.
अश्रुतपूर्व अशी चळवळ सुरू ठेवून सर्व देश
सारखा चार वर्षें त्यांनीं हलवून सोडला.
परंतु महाराष्ट्रांतील शेंकडा ९० विद्वन्मणांना
ही खबर देखील नाहीं कीं, महाराष्ट्र बंगाल-
प्रमाणें केवळ द्विधा विभक्त झाला
नाहीं तर तो पंचधाविभक्त झाला
आहे. महाराष्ट्राचा विस्तार काय आहे,
महाराष्ट्री किती स्वरूपानें आज जोळण्यांत
येते, महाराष्ट्रांत कोणत्या जातींचा अंतर्भाव
होणे, महाराष्ट्रवाडमयांचें उगमस्थान व
मूलपीठिका कोठें आहे या गोष्टींचा तपास
करण्याची आमच्यांतील विद्वानास जरूर
वाटत नाहीं. मराठी भासिकांना जें धोरण ठेवणें
आहे तें हेंच. मराठी वाचकांस महाराष्ट्राच्या
राष्ट्रियत्वाची कल्पना आली पाहिजे, रोमेश-
चंद्रदत्त, गुरुदास बानर्जी, अशुतोषमुखोपाध्याय
या लोकांनीं बंगालचा इतिहास, वंगसाहित्य
इत्यादि कार्यांत किती श्रम घेतले
आहेत आणि नवीन वंग राष्ट्र कसे निर्माण
केले हें पाहिलें म्हणजे आमच्यांतील विद्वान
म्हणून समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तींचा तिर-
स्कार आल्याशिवाय राहत नही. आकाशसप्त
गवसणी घालण्याच्या कल्पना भ्रामक आहेत,
महाराष्ट्रियांनीं प्रथमतः महाराष्ट्राच्या स्थितीचा
विचार करणें जरूर आहे महाराष्ट्राच्या हित-
चिंतनापुढें इतर प्रश्न त्याला गौण वाटले
पाहिजेत. या विचारसरणीचा उपक्रम कै०
विष्णुशास्त्र्यांनीं केलाच आहे. लो० शिंदेकर,
आगरकर, पंडित इत्यादि लेखकांनीं महाराष्ट्र
हें एक राष्ट्र आहे अशा रीतीनेच महाराष्ट्राची
सेवा करावयास आरंभ केला. आणि हीच
कल्पना दृढ कल्पनाचा प्रयत्न मासिक पुस्तक-
कारांनीं ठेवला पाहिजे. भी महागाष्ट्रीय आहे
हा विचार प्रथम उद्भूत झाला पाहिजे. या

विचारांत प्रांतिकत्व नगून राष्ट्रीयत्व आहे. प्रत्येकांच्या अंतःकरणांत भावना उभी झाली पाहिजे. एकत्र होण्याच्या वस्तुत्वाच एकत्र करणे शक्य असतें. चाछिरीती, शाळ, आणि पूर्वपरंपरा या मुळे परस्परांहून भिन्न भिन्न असलेल्या निरनिराळ्या मनुष्यसंघास राष्ट्र नांवाखाली एकवटणे कठीण आहे. कांहीं विशेष समान स्थिति उत्पन्न करून भिन्न मनुष्यसंघांत परस्परांविषयी प्रेम, आदर, विश्वास व एकता-यंत्रिमुखता उत्पन्न करता येईल. परंतु राष्ट्रीयत्वाची भावना जागृत व्हावयास याहून अधिक निकट संबंधाची जरूरी असते. हा विषय अजीबात स्वतंत्र असल्यामुळे त्याचे साविस्तर विवेचन येथे करता येत नाही. परंतु या चुकईच्या कल्पनेमागे महाराष्ट्रातील नामांकित विद्वान जागल्यामुळे मराठी वाङ्मय व महाराष्ट्राची एकंदर परिस्थिति शोचनीया-वरधेस येत चालली असल्यामुळे या कल्पनेचा जोराने निषेध करून खरी राष्ट्रीयत्वाची कल्पना लोकांसमोर मांडणे जरूर झाले आहे. व एकंदर मराठी मासिकांनी याच धोरणावर आपली मासिके चालविल्यास इष्ट अशी विचार कांति अवकरच घडून येईल.

मराठी वाचकांस भरतखंडातील इतर भागांतून चाललेल्या वाङ्मयविषयक इतर चळवळींचा वृत्तांत कळविण्याकरिता, बंगाली, हिंदी, गुजराथी, तामील इत्यादि प्रमुख भाषांमधील वरिष्ठ प्रतीच्या मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या ठळक लेखांचा सारांशरूपाने संप्रह केल्यास फार उपयोग होईल. विलायतेतील रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यूज मध्ये अशा तऱ्हेचा संप्रह फार उत्तम रीतीने करण्यांत येत असतो. हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध होणाऱ्या इंग्रजी मासिकांपैकी मॉडेन रिव्ह्यू आणि इंडियन् रिव्ह्यूजमध्ये हा काम मुकं आहे.

अशा तऱ्हेचा काम मराठी मासिकांत नसल्यामुळे महाराष्ट्रांत इतर प्रांतांतील एकंदर स्थितीविषयी विलक्षण दुराग्रह उत्पन्न झाले आहेत. १९०४ साली जी चळवळीची लाट सर्वा हिंदुस्थानभर उसळली ती उठण्याचे पूर्वी चांगल्या सुशिक्षित विद्वानांची देखील अशी समजूत होती की, मराठी भाषेशिवाय इतर कोणत्याही हिंदी भाषांमधून इतली नावा-जण्यासारखी प्रचुरचना होत नाही. सर्व भरत खंडातील बुद्धिमत्ता पुणें व मुंबई या दोन शहरांतच कायती साठविली आहे. सर्व हिंदुस्थानांत पौरस्यविद्याप्रवीण असे डाकटर मांडा-रकरच तेवढे आहेत. अशा एक ना दोन गोष्टी महाराष्ट्राच्या दृष्टींत एक प्रकारचा संकुचितपणा आला आहे. याच कारण महाराष्ट्राचे मर्यादेबाहेरील भरतखंडातील इतर भागांविषयी आमचे गाढ अज्ञान. इंग्रजी अंमल मुकं होण्यापूर्वीच्या जुन्या पेशवाईत किंवा भोंसले शाईतील हरिदास, कावे इत्यादिकांना हिंदी वाङ्मयाचा उत्तम परिचय असे. इतकेच नव्हे तर हिंदी भाषांतून बहुतेक श्रेष्ठ मराठी कवींनी थोडी-बहुत सरस रचना केली आहे. त्याचप्रमाणे तीर्थ यात्राकरितां प्रत्येक गांवांतून कांहीं तरी पावले सर्व हिंदुस्थानभर फिरून आलेली अशी असल्यामुळे त्यांच्या तोंडाने इतर भाषांतील लोकांविषयी महाराष्ट्रातील लोकांना ज्ञान असे. मुलुखगिरी करण्याच्या प्रघातामुळे तर महाराष्ट्रातील लढवये लोकांनी बहुतेक भरतखंड प्रादाकांत केला होता.

अशा रीतीने जेव्हा दळणवळणाचे मार्ग किंवा पत्रव्यवहाराच्या सोयी आज पेशा पुष्कळच कमी होत्या त्या काळांत देखील महाराष्ट्रांतल समजस वर्गाला हिंदुस्थानांतील इतर भागांच्या परिस्थितीची ओळख झालेली असे. परंतु इंग्रजी अमळानंतर इतर प्रांता-

विषयी एक प्रकारची बेफिकीरी व तिरस्कार महाराष्ट्रीय विद्वानांत प्रादुर्भूत झाला. 'ईश्वरचंद्र विद्यासागर' चारह्या बहस्पतीतुल्य विद्वानास आमच्यातील एका पंडितानें उघडपणें 'अविद्यासागर' म्हणून बंगाल्यांतील बुद्धिमत्तेविषयी व विद्वत्तेविषयी आपला तिरस्कार व्यक्त केला. याच्या उलट एके काळीं भरतखंडाचें साम्राज्य ज्यांच्या हातांत जाण्याचे अगदीं बेतांत आलें होतें त्या पराक्रमी भोसल्यांचे व पेशव्यांचे आम्ही वंशज. आहोंत या बुद्दीने बंगालीलोक महाराष्ट्रकडे अत्यंत आदरयुक्त पाहूं लागले. व आमचें वाङ्मय, आमच्या राजकीय व सामाजिक संस्था यांचा अभ्यास करणारे लेखक बंगाल्यांत उदयास आले. बंगाल्यांत प्रवास करण्याचा ज्यांना ज्यांना प्रसंग आला असेल त्यांना आमच्या बंगबंधूच्या अंतःकरणांत महाराष्ट्रीयविषयी असलेल्या पूज्यबुद्धीचे हजारों दाखले दृष्टीस पडले असतील. परंतु आम्हांला मात्र खोट्या अभिमानानें घेरल्यामुळें मृच्छकटिकांतील शंकराप्रमाणें "ही स्तुति आहे काय ? तर मी स्तुतीस पात्रच आहे. आणखी चालूं दे" असें त्राटावयास लागलें. व आम्ही बंगाली लोकांच्या मागे किती आहोंत याची थोडी थोडी ओळख १९०४ सालापासून आम्हांला यावयाला लागली. आमच्यांतील एक दोन व्यक्ती भरतखंडांतील सर्व थोर व्यक्तीपेक्षा काहीं वाढतात श्रेष्ठ आहेत हें जरी खरें असलें तरी सर्व सामान्य रीतीने हिंदुस्थानांतील बंगाली बंधूंनी आपली प्रगति जास्त करून घेतली आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. आमच्या महाराष्ट्रच्या बुद्धीतील एकदेशीपणा व अहंमन्यत्व नाहींसें झाल्याशिवाय पुढला कार्यभाग

समच्याकडून उरकण्याची आशा नाही. व तेथल्यासाठींच मराठी मासिकांनी इतर प्रांतातील विचारी लोकांचे विचार महाराष्ट्रीयानुपुढें मांडण्याची कांहीं तरी सोय करणें जरूर आहे. दुसऱ्या भागांतील बुद्धिमत्तेचा व कार्यतत्परतेचा पूर्ण फायदा घेत घेत महाराष्ट्रीयानीं जर महाराष्ट्राचें एकीकरण करण्यास व राष्ट्रीयत्वाची जाणीव उत्पन्न करण्यास आरंभ केला तर थोडक्याच अवधीत महाराष्ट्र तेजस्विता व बुद्धिमत्ता यांचें माहेरघर होईल. इतरांच्या साह्याची आठवण कायम असल्यामुळें त्यांच्या सहकारितानें जीं कामें करावयाचीं तीं मनःपूर्वक साहाय्य करण्यास तयार राहील.

हल्लीं चालू असलेल्या विवेचक मासिकांतून पुष्कळदां विचार करण्यासारखे लेख येत आहेत. विशेषतः नवीन निघालेल्या "चित्रमय जंगतांन" चित्रावरील थोडेंसें लक्ष कमी केलें तर तें फारच नमुनेदार या वर्गाचें नवीन मासिक होईल असें मला वाटतें. चित्रें देण्यांत देखील नाटकांतील निरनिराळ्या अनेक प्रसंगांची चित्रें मासिक पुस्तकांच्या वाचकांस दाखविण्याची विशेष जरूरी नाही. त्या ऐवजीं माडर्न रिझ्यूमधून प्राचीन शिल्प व कला याचें स्वरूप समजण्याकरिता किंवा एका संस्थेकडून होत असलेल्या परोपकारी कार्याची योग्य कल्पना देण्याकरिता किंवा भरतखंडांत जंगली व रानटी म्हणून समजलेल्या ज्या अनेक ज्ञाति आहेत त्यांच्या व्यावहारिक व सामाजिक कल्पनांचा इतिहास लोकांस कळावा म्हणून चित्रें दिव्हीं तर ते योग्य होईल. एवढी त्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या चित्रांविषयी सूचना केवळ स्नेहबुद्दीनेच मला करावीशी वाटते. "लोकशिक्षण" कल्यांनी आपणांपुढें जें ध्येय ठेवलें आहे तें निःसंदेह

उदात्त आहे. परंतु त्यांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांत एक प्रकारचा भाषेचा अधजडपणा आहे इकडे संपादकांचे लक्षच जात नाहीसे दिसते. रा. पाध्यांसारखे दोन चार लेख जर मिळविले तर 'नवयुग' लवकरच नावारूपास येईल. राजकीय विषयाची चर्चा करण्याकरिता या मासिकांतून प्रसिद्ध झालेले काही लेख विचार करण्यासारखे आहेत. केरळ देशांतून उद्भूत आलेल्या कोकिळाने आपल्या भयुर कृजिताने महाराष्ट्रीयींस वरींच वर्षे रिझविले. परंतु आतां राष्ट्राचा वास्तविक सौंदर्य अवलोकन करण्यांत मौज वाटत न होई. पाहतांच "नव्या मन्व-तरांत" त्याने फिरून दुसऱ्या रूपाने महाराष्ट्रीयींच्या पुढे आपले गायनाचे जलसे करावयास आरंभ केला आहे. भर तारुण्यातील आवाजाची लळू खोकतां खोकतां दम आलेल्या वृद्धांत दृष्टीस पडणे शक्य नाही. परंतु कोणत्या वृद्धास आपल्या वृद्धापकाळाची आणि सामर्थ्यविहीनतेची कल्पना साह्य असते ! महाराष्ट्राच्या डोळ्यावरील अज्ञानपटल दूर करण्याकरितां आजगांवकरांनी 'ज्ञानांजना'च्या डब्या स्वस्त किमतीने विक्रीस ठेवल्या आहेत. 'अंजना'ने लोकांचा नेत्ररोग तर दूर झाला नाही पण डोळ्यांची विलक्षण आग होते व ती जळजळ कित्येक दिवस पर्यंत नाहीशी होत नाही. आजगांवकरांनी एखाद्या अनुभवी वैद्याची पोक्त सल्ला घेऊन अंजनांतील औषधीद्रव्यांत थोडा फार फेरबदल करून ते कमी तीव्र व अधिक गुणकारी होण्याचा प्रयत्न करून पहावा अशी त्यांस आमची अगत्याची सूचना आहे. "विविधज्ञान विस्तार" या जुन्या मासिकाने एका विशिष्ट पक्षांतील लोकांच्या मतप्रकाशनाचा मक्ता घेऊन "विशिष्ट ज्ञानविस्तार" जर केला नाही तर

त्याची योग्यता व मान्यता पूर्ववत् राहिल यांत शंका नाही. सर्वोत्कृष्ट होत असलेल्या सेवेबद्दल महाराष्ट्र यांचा ऋणी आहे. परंतु जर ज्या सूचना केल्या आहेत त्यांचा या मासिकांच्या संपादकांनी अवश्य विचार करावा एवढी सूचना करून मासिकांचे बाकीच्या वर्गा विषयी थोडासा उल्लेख करतो व हा लांबलेला लेख संपवितो.

पांचवा प्रकार.

शास्त्रीय मासिके

निव्वळ शास्त्रीय असे एकही मासिक महाराष्ट्रांत नाही. इतर देशांतून देखील अशा मासिके निरनिराळ्या शास्त्रांचा अभ्यास व शोध करणाऱ्या संस्थांच्या विद्यमाने प्रसिद्ध होत असतात. सामान्य वाचकांस शास्त्रीय मासिक पुस्तक कधीही आवडत नसेल. व त्यांच्या करितां असलीं मासिके निघत नसतात. शास्त्रीय शोध करणाऱ्या मंडळी जेथपर्यंत महाराष्ट्रांत निघणार नाहीत तेथपर्यंत खरे शास्त्रीय मासिक मराठींत निघणे अशक्य आहे. कारण या मासिकांतून विशेषतः एखाद्या विशिष्ट शास्त्रात जे अनेक शोध जगांतील निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांकडून होत असतात त्यांच्या युक्तायुक्तनेची चर्चा करण्यांत येते व त्याच बरोबर ज्या संस्थेच्या विद्यमाने हे मासिक प्रसिद्ध होत असते त्या संस्थेने केलेल्या शोधांचे सविस्तर वर्णन देण्यांत येते.

मराठींतून प्रसिद्ध होणाऱ्या शास्त्रीय मासिकांस 'शास्त्रीय', म्हणण्यापेक्षा कळाविषयक किंवा 'धंदेविषयक' मासिके म्हणणेच जास्त संयुक्तिक होईल. 'शास्त्र' आणि 'कळा' यांमधील भेद ज्यांना समजला आहे ते 'वैयर्थीसंबंधी' 'शैतकीसंबंधी' किंवा उद्यो-

यांत्रिक माहिती किंवा व्यापार यां वि-
परील मासिकांस शास्त्रीय मासिके हे
वि कधीही देणार नाहीत. तथापि इल्ली या
तीच्या मासिकांत डा० मॅननो चालविलेले
शेत, शेतकी व शेतकरी हे फार उपयुक्त
मासिक आहे. इतर त-हांच्या या वर्गातील
जांवर अभिप्राय देण्यास मजपेक्षां त्या
जांतील लोकच अधिक पात्र आहेत.
बाबतीत प्रयत्न करणाऱ्यांनी महाराष्ट्रातील
मुख्य उद्योगधंद्यांची योग्य माहिती मिळवून
र मासिके काढिली व त्या विषयां-
तील पाश्चात्य ग्रंथांतून मिळणारे ज्ञान
महाराष्ट्रातील धंदेवाल्या लोकांस समयोग
पल्लव होण्याची खटपट केली तर एक
ही उणीव दूर होईल.

सहावा प्रकार.

जीववर्गाकरितां मासिकें

‘हिणी’ ‘भगिनीसमाचार’ इत्यादि
केवळ जीववर्गाकरितां निघत असतात.
मासिकांतून येणाऱ्या लेखांचे धोरण एक-
अभिनंदनीय आहे. ‘मासिक मनो-
सारख्या मासिकांतून जीं जीविषयक
विषयाद्वयांत येत आहेत त्यांचा प्रति-
पास महाराष्ट्रातील महिला वर्ग पुढे
महाराष्ट्राच्या जिवंतपणाचे दृश्य
द. ज्यांच्याकरितां ‘मनोवृत्तनकार,
खटपट करतात त्यांना मनोरंजनी
नको हे सांगायला आमच्यांतील
स्त्रिया जरी समर्थ असल्या तरी
पुरुषवर्गाची या बाबतीतील जबाब-
होत नाही एवढा इशारा देणे

सातवा प्रकार.

मुलांकरितां मासिकें

मुलांकरितां बरीच मासिके प्रसिद्ध होत
आहेत. हीं पुस्तके अधिक चित्कर्षक हो-
ण्याचा प्रयत्न करणे जरूर आहे. या पुस्त-
कांतून येणारे लेख बहुशः मुलांना आवड-
ण्यासारखेच असतात. तथापि या मासिकांचा
प्रौढ माणसांना व बाह्यमंत्रालाही उपयोग
करून घेता येण्यासारखा आहे. महाराष्ट्रांत
रूपासंबंधी ज्या ज्या निरनिराळ्या भागांत
निरनिराळ्या कथा व काहण्या प्रचलित आहेत
त्या अगदीं कदाहोनीच्या पद्धतीनेच देण्याचा
क्रम सुद्धे केला तर मुलांना त्या गोष्टी
आवडतीलच. परंतु मराठी भाषेच्या इतिहास-
कारांस महाराष्ट्रातील भिन्न भिन्न जातींची
पूर्वपीठिका व परस्परसंबंध समजण्यास त्यां-
पासून फार मोठी मदत होईल. ‘मोदक’
स्वादित आहे ‘आनंद’ कित्येक वेळ बहा-
रीचा असतो. ‘बालबोध’ हा मुलांनाच
नव्हे तर प्रौढांनाही ध्यानांत घेण्यासारखा
आहे. बाह्यांग अधिक मोदक करण्याचा प्रयत्न
या मासिकांविषयी जरूर झाला पाहिजे.

सर्व मासिकांची पृथक् पृथक् समाखोबना
करणे इष्ट वाटत नसल्यामुळे प्रत्येक मासि-
कांचा नामनिर्देश करून गुणदोष या लेखांत
दाखविले नाहीत. एकंदर राष्ट्राच्या गरजा
काय आहेत, कोणत्या गुणांचा परिपोष झाला
असतां महाराष्ट्राला आपली गेलेली अज्ञ
मिळविता येईल व ‘राष्ट्र’ पदवीस
पौंचतां येईल, आणि भरतखंडाच्या उद्धार-
राचा व तद्वारा सर्व जगदुद्धाराचा जो प्रयत्न
भारतवर्षाचे हातून व्हावा असा परमेश्वरी
संकेत आहे त्या महत्कार्यांत आपली भूमिका
योग्य रीतीने पार पाडण्यास महाराष्ट्र कसा

पात्र होईल या दृष्टीने ज्या सूचना इष्ट वाटेल त्यावर केल्या आहेत. त्यांचा योग्य विचार होऊन कालांतराने महाराष्ट्रवाङ्मय हे केवळ महाराष्ट्राच्या अभिमानाचाच नव्हे तर सर्व भरतखंडाच्या व जगातील सुभारलेल्या राष्ट्रांच्या अभ्यासाचा विषय होईल अशा

प्रयत्नांचे आमचे सरस्वतीभक्त छागतीक एवढे आशा प्रदर्शित करून व ही इच्छा जगभियंत्याने सदांच न्यावी म्हणून त्याची अनन्य भावाने प्रार्थना करून मी आपला लेख संपवितो.

